

Leaders matter

De politieke leiders en het effect van hun leiderschap op de electorale prestaties van het CDA en het CDU (1980-2010)

Masterthesis Geschiedenis van Politiek en Maatschappij
Universiteit Utrecht

Lydia Jonker | 5906318

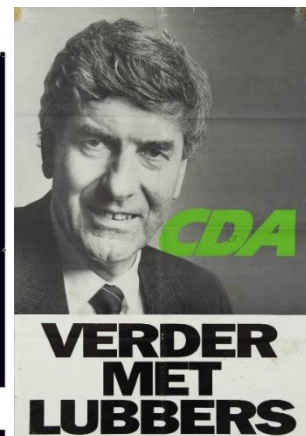
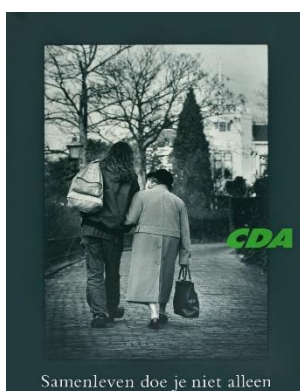
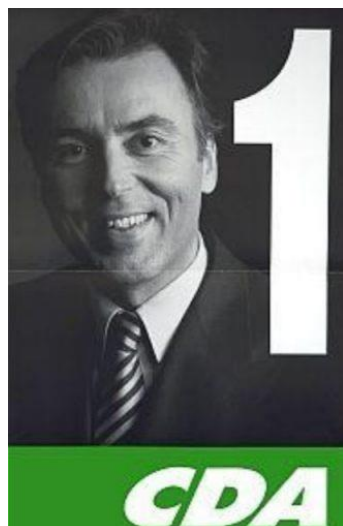
1^e Lezer | Pepijn Corduwener

21 juni 2021

**LAAT LUBBERS
Z'N KARWEI
AFMAKEN**

Aantal woorden 13746

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1.Inleiding.....	4
1.1 Historiografie.....	6
1.2 Conceptualisering politiek Leiderschap	7
1.3 Onderzoeksmethodiek	8
1.4 Leeswijzer	9
2.Het CDA en zijn leiders	11
2.1 De oprichting van het CDA.....	11
2.2 Dries van Agt 1977-1982	13
2.3 Ruud Lubbers 1982-1994	15
2.4 Elco Brinkman 1994.....	19
2.5 Enneüs Heerma & Jaap de Hoop Scheffer 1994-2001	21
2.6 Jan Peter Balkenende 2001-2010.....	22
2.7 Conclusie.....	24
3.Het CDU en zijn leiders	26
3.1 Ontstaan CDU	26
3.2 Adenauer als eerste leider van het verenigde CDU	28
3.3 Helmut Kohl 1973-1998	30
3.4 Wolfgang Schäuble 1998-2000	35
3.5 Angela Merkel 2000-2018.....	35
3.6 Conclusie.....	39
4.Conclusie	41
4.1 Vergelijking leiders CDA en CDU.....	41
4.2 Antwoord op de onderzoeksvraag	43
4.3 Implicaties voor de Christendemocratie in West-Europa.....	43
5.Bibliografie.....	45

Samenvatting

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw worden de Christendemocratische partijen in West-Europa geconfronteerd met grote electorale verliezen. In het wetenschappelijk debat heerst daardoor de opvatting dat we het einde van het Christendemocratische tijdperk hebben bereikt. In vergelijking met zijn zusterpartijen blijkt het Duitse CDU het echter relatief goed te doen. Ook het CDU kreeg vanaf de jaren negentig te maken met electorale verliezen, maar de partij lijkt deze daling enigszins beperkt te kunnen hebben. Omdat de gangbare verklaringen voor het relatieve succes van het CDA niet overtuigend zijn, is in deze masterscriptie onderzocht op welke manier het leiderschap binnen de partij als verklaring zou kunnen dienen voor het electorale verschil tussen de Christendemocratische partijen. Uit de literatuur blijkt namelijk dat politieke leiders door een toenemende personificatie steeds belangrijker zijn geworden voor hun partij. In dit onderzoek wordt daarom een vergelijking gemaakt tussen de leiders van het CDA en het CDU en het effect van hun leiderschap op de electorale prestaties van hun partij. Voor deze vergelijking is gebruik gemaakt van een brede selectie secundaire en primaire bronnen, waaronder interne evaluatierapporten, partijcongresverslagen en artikelen uit het partijmagazine. Geconcludeerd wordt het CDU door het leiderschap van Helmut Kohl en Angela Merkel in staat was om zijn centrale positie in het politieke systeem te behouden. En dat het CDA er na Ruud Lubbers niet meer in is geslaagd om een succesvolle en sterke leider voort te brengen die de partij kon beschermen tegen de algemene teloorgang van de Christendemocraten in West-Europa.

1. Inleiding

Na weken van onrust binnen het *Christen-Democratisch Appèl* (CDA) ontwikkelde het conflict met Pieter Omtzigt zich deze week tot een hoogtepunt. Na het uitlekken van een notitie waarin Omtzigt fel uithaalt naar zijn partij, heeft de nummer twee van de afgelopen verkiezingen zijn CDA-lidmaatschap opgezegd.¹ In de dagen na het vertrek van Omtzigt kelderde het CDA in de opiniepeilingen naar acht zetels, het laagste aantal zetels ooit gemeten voor de partij.² Volgens een artikel in de Trouw ‘heeft het CDA langer standgehouden dan bij zijn oprichting in 1980 werd voorspeld, maar lijkt het einde nu onafwendbaar’.³

Of deze voorspelling uitkomt moet nog blijken, maar de crisis van het CDA past wel in een bredere trend waarin de Christendemocraten in Europa op hun retour lijken te zijn. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog speelden de Christendemocraten een belangrijke rol in West-Europa, en waren ze lange tijd de dominante partij binnen het politieke speelveld in bijvoorbeeld Nederland, Duitsland en Italië.⁴ Sinds de jaren negentig worden de Christendemocratische partijen echter geconfronteerd met grote electorale verliezen. Veel partijen moesten, soms voor het eerst, plaatsnemen in de oppositiebanken en de *Democrazia Christiana* in Italië werd zelfs helemaal opgeheven.⁵ Verschillende politicologen zijn dan ook van mening dat we inmiddels het einde van het Christendemocratische tijdperk hebben bereikt.⁶

In hun vergelijkend onderzoek naar verschillende Christendemocratische partijen in West-Europa komen Bale & Krouwel echter tot de conclusie dat de *Christlich Demokratische Union* (CDU) het relatief gezien goed doet. Ook het CDU kreeg vanaf de jaren negentig te maken met electorale verliezen, maar de partij lijkt deze daling in vergelijking met zijn zusterpartijen enigszins beperkt te kunnen hebben. Zo kreeg het CDA in 1989 35,3% van de

¹ ‘Vier opvallende punten uit de vernietigende Omtzigt-notitie’, *Trouw*, 11 juni 2021, <https://www.trouw.nl/politiek/vier-opvallende-punten-uit-de-vernietigende-omtzig-notitie~b58aadf3/> (14 juni 2021)

² ‘Maurice de Hond peilt CDA op een dieptepunt: 8 zetels’, *RTL Nieuws*, 13 juni 2021, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5236118/pieter-omtzig-maurice-de-hond-peiling-cda-8-zetels-record> (14 juni 2021)

³ Hans Goslinga, ‘Het einde van het CDA lijkt onafwendbaar’, *Trouw*, 13 juni 2021, <https://www.trouw.nl/opinie/het-einde-van-het-cda-likt-onafwendbaar~be8e76a5/> (14 juni 2021)

⁴ Fraser Duncan, ‘A decade of Christian democratic decline: the dilemmas of the CDU, ÖVP and CDA in the 1990s’, *Government and Opposition* 41 (2006) 4, 469-490, 469.

⁵ Tim Bale & André Krouwel, ‘Down but not out: a comparison of Germany's CDU/CSU with Christian Democratic parties in Austria, Belgium, Italy and the Netherlands’, *German Politics* 22 (2013) 1-2, 16-45.

⁶ Winfried Becker, ‘Perceptions and realities. The course of the Christian Democratic Union in West Germany (1945-2005)’, in: Jan de Maeyer & Vincent Viane (red.), *Word views and worldly wisdom: religion, ideology and politics, 1750-2000* (Leuven University Press 2016).

stemmen tijdens de Tweede Kamerverkiezingen en is dit bij de verkiezingen van afgelopen maart gedaald tot 9,5%.⁷ Het CDU haalde daarentegen 33% van de stemmen bij de laatste Bondsdagverkiezingen in 2017, een daling van 10% ten opzichte van de verkiezingen in 1989.⁸ Het is dan ook opvallend dat het CDA en het CDU, die zich allebei lange tijd in het centrum van de politieke macht konden positioneren, in de afgelopen decennia zulke uiteenlopende verkiezingsresultaten hebben geboekt.

Het verschil in electoraal succes tussen het CDA en het CDU laat zich echter niet zo makkelijk verklaren. De toenemende secularisatie wordt in de literatuur vaak aangewezen als belangrijke ontwikkeling die heeft bijgedragen aan de afnemende populariteit van de Christendemocratische partijen in West-Europa.⁹ Omdat kerkgangers van oudsher het grootste deel van het electoraat van partijen als het CDA en het CDU vormen, heeft het dalende aantal gelovigen directe invloed op de omvang van hun achterban. Bale & Krouwel suggereren dan ook dat het relatieve succes van het CDU deels verklaard zou kunnen worden doordat de secularisatie in Duitsland minder sterk is dan in Nederland.¹⁰ Van Kersbergen concludeert echter dat de seculariseringstheorie maar weinig te bieden heeft als verklaring omdat met name in Oost-Duitsland geloof nooit zo'n sterke rol heeft gespeeld als in Nederland.¹¹ Ook andere verklaringen kijken vooral naar exogene factoren die de verkiezingssuccessen van de Christendemocraten zouden kunnen beïnvloeden, zoals economische ontwikkelingen en politieke fragmentatie.¹² Ook deze factoren bieden geen goede verklaring, omdat er tussen Nederland en Duitsland weinig onderling verschil te zien is. Zo gaan de economische ontwikkelingen aardig gelijk op en kregen de landen in dezelfde periodes te maken met economische voor- of achteruitgang.

⁷ Kiesraad, 'Officiële uitslag Tweede Kamerverkiezingen 17 maart 2021' (versie 26 maart 2021), <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2021/03/26/officiële-uitslag-tweede-kamerverkiezing-17-maart-2021> (14 juni 2021); Bale & Krouwel, 'Down but not out', 22.

⁸ NSD, 'European elections database', http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http://129.177.90.166:80/obj/fStudy/DEPA1998_Display&no_de=0&mode=cube&v=2&cube=http://129.177.90.166:80/obj/fCube/DEPA1998_Display_C1&top=yes (20 januari); Bale en Krouwel, 'Down but not out', 22.

⁹ Duncan, 'A decade of Christian democratic decline Duncan, 471.

¹⁰ Bale & Krouwel, 'Down but not out'.

¹¹ Kees van Kersbergen, 'The Christian democratic phoenix and modern unsecular politics', *Party Politics* 14 (2008) 3, 259-279.

¹² Ruth Dassonneville en Marc Hooghe, 'Economic indicators and electoral volatility: economic effects on electoral volatility in Western Europe, 1950-2013', *Comparative European Politics* 15 (2017)6, 919-943; Kenneth Newton en Jan van Deth, *Foundations of comparative politics* (Cambridge 2016).

1.1 Historiografie

Bovenstaande factoren bieden geen goede verklaring voor de achteruitgang van de Christendemocraten in West-Europa. De historiografie over de Christendemocratische partijen biedt echter wel aanknopingspunten voor een interne factor die de achteruitgang mogelijk beter zou kunnen verklaren. Uit de historiografie blijkt namelijk dat de partijleiders van het CDA en het CDU op verschillende momenten een belangrijke rol bij het succes of de ondergang van hun partij hebben gespeeld. Het ‘Lubbers-effect’ wordt bijvoorbeeld door verschillende historici aangewezen als een belangrijke reden voor het succes van het CDA bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1986.¹³ En volgens Helms was de beperkte negatieve impact van het donatieschandaal op het CDU in 1999 mede te danken de nieuwe partijleider Angela Merkel.¹⁴ Tegelijkertijd kunnen partijleiders hun partij ook schade toebrengen, wat bijvoorbeeld gebeurde door de interne machtsstrijd tussen Lubbers en Brinkman.¹⁵ Bale & Krouwel concluderen dan ook dat een mogelijke verklaring van het relatieve succes van het CDU zou kunnen liggen bij zijn partijleiders, maar nodigen anderen uit om deze verklaring verder te onderzoeken.¹⁶ In dit onderzoek zal daarom aan de hand van twee casestudies over het CDA en het CDU onderzocht worden of het partijleiderschap een verklaring kan bieden voor de uiteenlopende verkiezingsuitslagen, en daarmee voor de achteruitgang van de Christendemocraten.

Ondanks dat een direct verband tussen het effect van een partijleider en het succes van zijn of haar partij soms moeilijk te leggen is, is er de afgelopen jaren in het wetenschappelijk debat steeds meer consensus ontstaan over het feit dat politieke leiders er toe doen.¹⁷ Door de toenemende personificatie zijn partijleiders steeds belangrijker geworden voor het succes van hun partij en de verkiezingsuitslagen.¹⁸ Door de afnemende sociale binding van de kiezers aan één partij en de toenemende media aandacht voor het politieke proces, zijn politieke

¹³ Marcel Metze, *De stranding: het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Den Haag 1995), 55; Maaïke Kamps en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch affiche* (Amsterdam 2015), 133; Pieter Gerrit Kroeger en Jaap Stam, *Het rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998), 331.

¹⁴ Helms, Ludger, ‘Is there life after Kohl? The CDU crisis and the future of party democracy in Germany’, *Government and Opposition* 35 (2000) 4, 419-438.

¹⁵ Duncan, ‘A decade of Christian democratic decline’; Marcel ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010’, in: Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011).

¹⁶ Bale & Krouwel, ‘Down but not out’, 42.

¹⁷ Helms, 2012; Peele, 2005 Helms, ‘Is there life after Kohl?’; Gillian Peele, ‘Leadership and politics: a case for a closer relationship?’, *Leadership* 1 (2005) 2, 187-204.

¹⁸ Costa Lobo, Marina, ‘Party and electoral leadership’, in: R.A.W. Rhodes en Paul ‘t Hart (red.), *The Oxford handbook of political leadership* (Oxford 2014), 285-295, 289.

partijen in de afgelopen decennia steeds verder op de achtergrond geraakt en is de focus komen te liggen op de partijleiders.¹⁹ De partijen proberen hun politieke standpunten via de vertrouwde persoonlijkheid van hun leider onder de aandacht te brengen van de kiezers. En op hun beurt baseren veel kiezers hun stemkeuze op de prestaties en het gedrag van de lijsttrekker, en in mindere mate op de inhoud van het verkiezingsprogramma van een partij.²⁰ De partijleiders zijn daardoor steeds meer het uithangbord van hun partij geworden. Daarbij stellen Byander & 't Hart dat ook de overgang van de ene naar de andere partijleider negatieve invloed kan hebben op de eenheid en populariteit van een partij. Zeker wanneer het proces lang duurt, met heftige interne conflicten en de partij sterk georganiseerd is rondom zijn leider, kan een leiderschapswissel een partij veel zetels kosten.²¹

In de historiografie over het CDA en het CDU is al veel geschreven over hun leiders, maar ontbreekt er echter nog een goede vergelijking tussen deze leiders en het effect van hun leiderschap op de partijen. Uit de literatuur blijkt dat partijleiders belangrijk zijn voor de verkiezingsuccessen van hun partij, waardoor een onderzoek naar leiderschap als mogelijke verklaring voor het electorale verschil tussen het CDA en het CDU, en daarmee ook voor de achteruitgang van de Christendemocraten in West-Europa, zeer relevant is. In dit onderzoek zal daarom de volgende vraag centraal staan: Hoe kan leiderschap het verschil in electoraal succes tussen het CDA en het CDU in de periode 1980-2010 verklaren?

1.2 Conceptualisering politiek Leiderschap

Politiek leiderschap kan uitgelegd worden als de macht die door één of enkele individuen wordt uitgeoefend om leden van een grote groep, bijvoorbeeld de inwoners van een land of de leden van een politieke partij, tot actie te bewegen.²² Een politieke leider heeft dus het vermogen om anderen dingen te laten doen die ze uit zichzelf niet gedaan zouden hebben. Het ligt voor de hand dat leiderschap verbonden is aan een formeel ambt, zoals dat van premier of partijvoorzitter, maar het is geen voorwaarde. Ook iemand zonder formele machtspositie kan in de praktijk een leider zijn, en een partijvoorzitter kan zonder voldoende steun en legitimiteit in de partij zijn leiderschap niet uitoefenen.²³ Omdat politieke leiders in allerlei

¹⁹ Ian McAllister, 'The personalization of politics', in: Russel Dalton en Hans-Dieter Klingemann (red.) *The Oxford handbook of political behavior* (Oxford 2007), 572-588.; Marina Costa Lobo, 'Party and electoral leadership', 290.

²⁰ Gabriel Lenz, *Follow the leader? How voters respond to politicians' policies and performance* (Chicago 2013).

²¹ Frederik Bynander en Paul 't Hart, 'The politics of party leader survival and succession: Australia in comparative perspective', *Australian Journal of Political Science* 42 (2007) 1, 47-72, 48-50.

²² Jean Blondel, *Political leadership. Towards a general analysis* (London 1987), 3.

²³ Helms, 'Is there life after Kohl?', 3; Blondel, 'Political leadership', 14.

soorten en maten voorkomen, kan het lastig zijn om ze met elkaar te vergelijken. Daarom wordt er in dit onderzoek gebruik gemaakt van drie aspecten van politiek leiderschap waarbinnen de verschillende leiders van het CDA en het CDU met elkaar vergeleken kunnen worden. Volgens Blondel bestaat politiek leiderschap uit drie aspecten: de persoonlijke kenmerken van de leider, de instrumenten die een leider tot zijn beschikking heeft en de omgeving waarin de leider opereert.²⁴ Bij de persoonlijke kenmerken gaat het niet alleen om het karakter van een leider en zijn leiderschapsstijl, maar ook om zijn sociale achtergrond en professionele loopbaan. Daarnaast beschikt een leider over een breed instrumentarium waardoor hij zijn macht uit kan oefenen, zoals zijn formele positie, netwerken, en (politieke) partijen. De omgeving omvat de problemen en omstandigheden waarmee de leider wordt geconfronteerd, zoals een crisis of een leiderschapswissel. Dit laatste aspect figureert daarmee als een soort schaakbord waarop de leider moet spelen en handelen.²⁵ Op welke manier deze drie aspecten gebruikt zullen worden in het onderzoek wordt bij de onderzoeksmethodiek verder toegelicht.

1.3 Onderzoeksmethodiek

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag is een vergelijkend onderzoek uitgevoerd tussen twee casestudies. Er is gekozen voor het CDA en het CDU omdat er, ondanks hun overeenkomsten, vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw verschillen zijn ontstaan in de electorale prestaties van deze twee partijen. Beide partijen zijn ontstaan uit een samenwerking tussen katholieken en protestanten, waren in de jaren tachtig van de vorige eeuw de grootste partij, leverden in deze periode jarenlang de premier/kanselier en kregen in de jaren negentig te maken met teruglopende zetelaantallen en een periode in de oppositie. Maar zoals Bale & Krouwel al concludeerden, bleef het CDU het relatief goed doen, en lagen de verkiezingsuitslagen tussen 1990 en 2010 zo'n tien á twintig procent hoger in vergelijking met het algemene gemiddelde van de Christendemocraten in West-Europa.²⁶ De uitslagen van het CDA zijn daarentegen vergelijkbaar met die van de andere Christendemocratische partijen, waardoor deze twee uiteenlopende casussen zich goed lenen voor een vergelijkend onderzoek. Deze vergelijking biedt namelijk niet alleen inzicht in het effect van leiderschap op de prestaties van het CDA en het CDU, maar op de populariteit van de Christendemocratische partijen in het algemeen.

²⁴ Blondel, 'Political leadership', 25.

²⁵ Blondel, 'Political leadership', 25-30.

²⁶ Bale en Krouwel, 'Down but not out'.

Omdat de verkiezingssuccessen van het CDA en het CDU in de loop van de jaren negentig sterk uiteen beginnen te lopen, richt het bronnenonderzoek zich primair op de periode 1980-2010. Op die manier kan het effect van het leiderschap zowel voor als na dit punt geanalyseerd worden. Omdat de geschiedenis van beide partijen niet begint bij 1980 wordt er in dit onderzoek daarnaast aandacht besteed aan het ontstaan en de ontwikkeling van het CDA en het CDU. Daardoor kan het leiderschap ook in de context van deze partijen geplaatst worden.

Er is in dit onderzoek gebruik gemaakt van een uitgebreide verzameling primaire en secundaire bronnen. Deze bronnen zijn geanalyseerd aan de hand van de drie eerder benoemde aspecten van politiek leiderschap. Aan de hand van de secundaire bronnen is geanalyseerd hoe de persoonlijke kenmerken van de partijleiders in de literatuur worden beschreven. Hoe wordt het karakter van de leiders omschreven en wat is er bekend over hun sociale achtergrond? Daarnaast zijn de secundaire bronnen gebruikt om te achterhalen welke instrumenten de leiders gebruikten en hoe ze deze hebben ingezet om hun macht uit te oefenen. Tot slot is de secundaire literatuur gebruikt om de omgeving te schetsen en te beschrijven met welke problemen en situaties de leiders te maken kregen. Voor de verdieping van deze analyses is er bronnenonderzoek verricht in de online archieven van de Konrad Adenauer Stichting en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. In totaal zijn er 28 primaire bronnen voor dit onderzoek geanalyseerd. Deze bronnen zijn geselecteerd omdat ze interessante informatie bevatten over belangrijke momenten rondom het leiderschap binnen de partijen.

Voor de casestudie over het CDA zijn diverse interne evaluatierapporten over de verkiezingsnederlagen, organisatorische documenten en artikelen uit het partijblad *de Christen Democratische Verkenning* geanalyseerd. Omdat deze bronnen voor het CDU maar in beperkte mate beschikbaar zijn, is voor deze casestudie vooral gebruik gemaakt van de verslagen van de partijcongressen. Daarnaast zijn er voor beide partijen enkele krantenartikelen geanalyseerd. Ook bij de analyse van deze primaire bronnen is gekeken naar wat deze bronnen zeggen over de drie aspecten van politiek leiderschap binnen de context van het CDA en het CDU.

1.4 Leeswijzer

In de inleiding is het theoretische en historiografische kader geschetst waarbinnen dit onderzoek is uitgevoerd. In het volgende hoofdstuk staat het leiderschap binnen het CDA

centraal en zal de totstandkoming van de partij verder worden toegelicht. In het daaropvolgende hoofdstuk zal het leiderschap binnen het CDU geanalyseerd worden, waarbij ook aandacht wordt besteed aan de ontstaansgeschiedenis van de partij. Tot slot zullen in de conclusie de leiders van beide partijen en het effect van hun leiderschap met elkaar vergeleken worden en zal er antwoord worden gegeven op de onderzoeksvraag.

2. Het CDA en zijn leiders

Het samenvoegen van drie bestaande partijen in één nieuwe partij bracht een hoop uitdagingen met zich mee. Voormalige politieke tegenstanders moesten nu opeens met elkaar gaan samenwerken. Dat maakte het voor de partijleiders soms lastig om het CDA tot een eenheid te maken. Daarnaast moest de nieuwe partij zich opnieuw leren positioneren in het politieke speelveld. Dat roept dan ook de vraag op wat de invloed is geweest van de partijleiders op de ontwikkelingen binnen het CDA en de electorale prestaties van de partij.

In dit hoofdstuk zullen daarom de verschillende leiders van het CDU en hun leiderschap worden geanalyseerd. Allereerst zal de totstandkoming van het CDA worden toegelicht. Daarna volgen er vijf paragrafen waarin het leiderschap van de drie partijleiders tussen 1980-2010 geanalyseerd wordt. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie waarin de leiders en hun effect op de partij met elkaar vergeleken worden.

2.1 De oprichting van het CDA

In 1980 werd er staatskundige geschiedenis geschreven toen de drie confessionele partijen fuseerden tot een nieuwe algemene christelijke partij: het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Door de fusering van de Katholieke Volkspartij (KVP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU), werkten de katholieken en protestanten voor het eerst met elkaar samen in één partij.²⁷ De totstandkoming van het CDA heeft bij elkaar zo'n dertien jaar geduurd. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1967 verloren de confessionele partijen voor het eerst sinds 1917 hun absolute meerderheid en ook in de twee daaropvolgende verkiezingen bleven de partijen zetels verliezen.²⁸ Geconfronteerd met deze verliezen ontstonden er in de jaren zeventig voorzichtige gesprekken tussen de drie confessionele partijen over een mogelijke samenwerking om zo de krachten te kunnen bundelen. Dat de het fusieproces uiteindelijk zo lang heeft geduurd, kwam vooral doordat de culturele en religieuze klimaatverschillen tussen de ARP, CHU en KVP overbrugt moesten worden.²⁹

Met name de vragen over de grondslag leidde tot veel discussie. Aan het begin van de jaren zeventig waren de partijen al overeengekomen dat de nieuw op te richten partij een

²⁷ Rijk van Ark e.a., *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud*, (Baarn 2005), 15.

²⁸ Friso Wielenga, Markus Wilp en Carla van Baalen, *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017), 19.

²⁹ Wetenschappelijk Instituut CDA, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* ('s-Gravenhage, 1980), 9.

Christendemocratische partij zou worden. Maar over de vraag hoe christelijk het CDA dan zou worden, konden de drie partijen het niet eens worden.³⁰ Uiteindelijk werd de grondslagdiscussie in 1978 beslecht met het rapport *Grondslag en politiek handelen*. Daarin werd besloten dat het CDA alleen het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen zou hanteren. Het rapport beschrijft als uitwerking daarvan dat ‘in de politieke overtuiging voorop staat dat zij een antwoord wil zijn op de oproep vanuit het Evangelie (...) wij noemen de politieke overtuiging de morele band van de partij’.³¹ Door deze formulering kon het CDA zich, meer dan zijn drie voorlopers, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging richten tot de gehele Nederlandse bevolking en in zijn politieke werk bovendien afstand bewaren tot de kerken. Omdat niet het evangelie zelf, maar de daaruit voortvloeiende politieke overtuiging de partijleden met elkaar moest verbinden, maakte het in theorie niet meer uit tot welke kerk of stroming iemand behoorde. Iemand werd niet langer lid van het CDA op grond van het feit dat hij tot een bepaalde zuil hoorde, maar omdat hij zich kon vinden in de politieke overtuiging van de partij, die wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan het evangelie.³²

Als verklaring voor de vorming van één grote christelijke partij wordt vaak verwezen naar de electorale verliezen die de ARP, CHU en KVP rond 1970 leden. Zelf stelden de ARP, CHU en KVP echter dat het ideologische verwantschap tussen de drie partijen het belangrijkste motief voor het samengaan is geweest. Ook onder historici zijn de meningen verdeeld over de motieven voor de fusie.³³ Zo stelt Righart dat de aanleiding voor de besprekingen tussen de drie partijen zonder enige twijfel de afbrokkeling van hun electorale macht was.³⁴ Ten Napel is daarentegen van mening dat het ideologische verwantschap tussen de partijen de belangrijkste factor is geweest en dat het machtsstreven slechts een van de overige factoren is.³⁵ En ook Zwart focust in zijn onderzoek vooral op de rol van de ideologische factor.³⁶ Verkuil zoekt de gulden middenweg en betoogt dat beide visies op zichzelf te eenzijdig zijn. Volgens hem moeten daarom zowel het dreigende confessionele

³⁰ Raymond Gradus e.a., *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012).

³¹ *Rapport grondslag en politiek handelen* (Den Haag 1978), 30-32.

³² Rijk van Ark e.a., ‘25 jaar CDA’, 40.

³³ Rutger Zwart, Rutger, *Gods wil in Nederland: christelijke ideologieën en de vorming van het CDA 1880-1980* (Kampen, 1996), 13-14

³⁴ Hans Righart, ‘Een eeuw confessionele politiek’, in: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van pastorie naar het torentje* (Den Haag 1991).

³⁵ Hans ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA 1952-1980* (diss. Leiden 1992).

³⁶ Zwart, ‘Gods wil in Nederland’.

machtsverval, als het gevoelde verwantschap tussen de partijen meegenomen worden in de verklaring voor de totstandkoming van het CDA.³⁷

Ondanks alle discussies en verschillen werd het CDA op 11 oktober 1980 op het fusiecongres in Den Haag officieel opgericht.³⁸ Reden voor een feestje was er echter niet. Wie goed oplette, merkte hoe het congres in de ban was van de angst-om-iets-verkeerds-te-doen. Want ondanks dat alle drie de partijen achter de gemaakte afspraken stonden, waren veel aanwezigen er toch niet helemaal gerust op dat het fusiecongres soepel zou verlopen. De Trouw schreef achteraf dat ‘het tot het einde toe zonder een spoor van uitbundigheid bleef, laat staan triomfalisme. De sfeer was opvallend sober. Men maakte staatkundige geschiedenis, maar op ingetogen wijze’.³⁹

2.2 Dries van Agt | 1977-1982

De discussie over leiderschap zette al vroeg in de totstandkoming van het CDA de prille samenwerking op scherp. Het samenvoegen van de ARP, CHU en KVP in één kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 riep de vraag op wie deze lijst ging aanvoeren, waarbij geen van de zittende fractievoorzitters wilde dat één van de anderen de nieuwe lijsttrekker werd.⁴⁰ Uit eindelijk viel de keuze als compromis op de voormalig minister van Justitie en KVP’er Dries van Agt.⁴¹ Hij was wellicht niet de beste kandidaat, maar hij werd niet sterk met één van de oude drie partijen geassocieerd, waardoor hij voor alle partijen acceptabel was.⁴² Volgens Ten Hooven was van Agt in deze beginfase van het CDA de juiste man op de juiste plaats en sprak hij met zijn duidelijke christelijke taal zowel de katholieke als protestantse achterban aan.⁴³ Namens het CDA stond Van Agt aan het hoofd van drie opeenvolgende kabinetten, maar vanwege de stroeve verhouding tussen van Agt en vicepremier en PvdA-leider Joop den Uyl waren de laatste twee kabinetten weinig succesvol te noemen.⁴⁴ Van Agt profileerde zich als non-politicus, als iemand die eigenlijk ongeschikt was voor het harde politieke bedrijf maar juist dicht bij de burger wilde staan.⁴⁵ Volgens Metze heeft de politiek zelden een man voortgebracht met de amusementswaarde van Van

³⁷ Dik Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992), 282-283

³⁸ Verkuil, ‘Een positieve grondhouding’.

³⁹ Van Ark e.a., ‘25 jaar CDA’, 15.

⁴⁰ Ed van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam 2008), 111; Verkuil, ‘Een positieve grondhouding’, 170.

⁴¹ van Thijn, ‘Kroonprinsenleed’, 111.

⁴² Verkuil, ‘Een positieve grondhouding’, 171

⁴³ ten Hooven, ‘Een machtsparij met idealen’, 65.

⁴⁴ Kroeger en Stam, ‘Het rogge staat er dun bij’, 154-155.

⁴⁵ Verkuil, ‘Een positieve grondhouding’, 173.

Agt: ‘grillig, wispelturig en behept met een voortdurende behoefte uiterst bizarre taaluitingen te produceren’.⁴⁶

Desondanks, of misschien juist wel daardoor, was van Agt populair bij de kiezers. Als van Agt in aanloop naar de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen in 1982 intern aangeeft de politiek te willen verlaten, lukt het de partijtop met enige overredingskracht hem ertoe te bewegen zijn populariteit nog één keer in te zetten als lijsttrekker. Een leiderschapswissel vlak voor de verkiezingen lijkt de partijtop namelijk een slecht idee. Echter verloor het CDA drie Kamerzetels en zag zijn directe concurrent de PvdA nipt de grootste partij worden.⁴⁷ Niet iedereen was het eens met de gang van zaken rondom de lijsttrekkerskeuze. Zo schrijft Koos van der Steenhoven, lid van het partijbestuur, in de *Christen Democratische Verkenning* (CDV) dat hij ‘persoonlijk van mening was en blijft dat de partij in al zijn geledingen te weinig ernst heeft gemaakt met de discussie over het lijsttrekkerschap. (...) Hoewel ik onderken dat van Agt enorme verdiensten voor het land en voor het CDA-in-opbouw heeft gehad, blijf ik volhouden dat zijn positie in deze zomer meer een onderwerp van gesprek had moeten zijn’.⁴⁸ De positie van van Agt als lijsttrekker heeft volgens van der Steenhoven nooit ter discussie gestaan omdat kritiek op ‘de eerste man’ niet werd gewaardeerd binnen de partij. Daarnaast blijkt uit verschillende artikelen in de CDV dat de jonge partij nog niet als een eenheid functioneerde. Zo concludeerde Ab Oostlander, directeur van het Wetenschappelijk Instituut, dat ‘in plaats van een oprechte naleving van het program naar letter en geest hangen dezen en genen zoveel mogelijk naar links of rechts uit de volle CDA-boot’.⁴⁹ De leden van de CDA-fractie werd verweten te veel een eigen interpretatie te geven aan de beleidsstandpunten, waardoor ‘het onderlinge gekrakeel geen enkele aantrekkingskracht op de kiezer uitoefende’.⁵⁰ En ook in een ander artikel werd geconstateerd dat er een ‘gat is tussen de fractievoorzitter [Lubbers] die op een beweeglijke en spirituele wijze het beleid verpersoonlijkt enerzijds en het modale kamerlid en de backbenchers anderzijds’.⁵¹

Van Agt werkte dan wel als samenbindende factor voor de katholieke en protestantse achterban van het CDA, maar hij slaagde er dus niet in om de partij intern tot een eenheid te

⁴⁶ Metze, ‘De stranding’, 71.

⁴⁷ Kroeger en Stam, ‘Het rogge staat er dun bij’, 160-164.

⁴⁸ Koos van der Steenhoven, ‘Lijdt het CDA aan politicofobie?’, *Christen Democratische Verkenning* (1982) 11, 512-520, 514

⁴⁹ Ab Oostlander, ‘Lessen of zondebokken’, *Christen Democratische Verkenning* (1982) 10, 460-469, 465.

⁵⁰ Van der Steenhoven, ‘Lijdt het CDA aan politicofobie?’, 515.

⁵¹ W. Hoogendijk, ‘Is het CDA tegengevallen?’, *Christen Democratische Verkenning* (1982) 3, 112-125, 125.

vormen. Van Agt gebruikte zijn positie als partijleider en de positie van zijn partij vooral om het CDA politiek leven in te blazen door een tegengeluid te bieden aan het progressieve houding van de seculiere partijen. Zijn persoonlijke stijl van ‘non-politicus’ onderscheidde hem van de typische hoge heren op het Binnenhof, en compenseerde de negatieve effecten van de verdeeldheid binnen de partij. Onder leiding van Van Agt slaagde het CDA er daardoor in de dalende zetelaantallen van zijn voorlopers een halt toe te roepen en zichzelf weer te positioneren in het centrum van de politieke macht.

2.3 Ruud Lubbers | 1982-1994

Tijdens het formatieproces na de verkiezingen van 1982 kondigde van Agt aan definitief ‘te verdwijnen in de nevelen van het herfstbos’. Bij zijn vertrek wees hij oud ARP voorzitter Jan de Koning aan als zijn beoogde opvolger. Die weigerde echter, niet alleen vanwege zijn zwakke hart maar ook omdat het voor hem vanzelfsprekend was dat fractievoorzitter Ruud Lubbers de nieuwe partijvoorman werd. Binnen de partij waren er meer die er zo over dachten en Lubbers werd binnen een dag na de aankondiging van Van Agt door de CDA-fractie unaniem gevraagd als de kandidaat-premier voor de nieuwe coalitie.⁵² De aanstelling van Lubbers als nieuwe partijvoorman was toch opvallend te noemen omdat hij eerder al bij de leiderschapsdiscussie in 1977 als lijsttrekker naar voren werd geschoven door de ARP. Maar Lubbers’ kandidatuur was toen voor de andere partijen onbespreekbaar. De CHU moest hem niet omdat hij te links was; de KVP niet omdat hij in de top van de partij niet goed lag.⁵³ Een paar jaar later golden deze argumenten blijkbaar niet meer, of wogen ze niet op tegen een zoektocht naar een alternatieve keuze.

Het CDA had ondanks het zetelverlies een coalitie weten te vormen met de VVD en in november 1982 trad het eerste kabinet-Lubbers aan. Bij het aantreden van Lubbers als premier waren de verwachtingen laag. Zijn wollige taalgebruik en neiging om voor elk probleem tien oplossingen aan te dragen, waren voor veel kabinetsleden een gruwel.⁵⁴ Desondanks concludeerde de nieuwe fractieleider Bert de Vries dat ‘de wollige fractieleider zich ontpopt heeft als no-nonsense premier van een daadkrachtig kabinet’.⁵⁵ En ook menig historicus is van mening dat Lubbers hoort in het rijtje van de succesvolste naoorlogse

⁵² van Thijn, ‘Kroonprinsenleed’, 115; ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 63.

⁵³ Verkuil, ‘Een positieve grondhouding’, 170.

⁵⁴ Kees Lunshof, *Van polderen tot polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek* (Amsterdam 2004).

⁵⁵ CDV (p.248, 1983 nr 6) Bert de Vries, ‘Een half jaar kabinet-Lubbers’, *Christen Democratische Verkenning* (1983) 6, 284-288, 284.

premiers in Nederland.⁵⁶ Hij staat bekend om zijn brede dossierkennis, zijn neiging om zich overal mee te bemoeien en inventiviteit. Ook heeft hij volgens sommige het zoeken naar compromissen tot kunst verheven. Deze persoonlijke kenmerken kwamen Lubbers goed van pas tijdens de problemen waar hij als leider mee werd geconfronteerd. Zo wist hij de hoogoplopende discussie over de plaatsing van tientallen kruisraketten te sussen door de beslissing daarover te koppelen aan het aantal raketten aan de Sovjet kant.⁵⁷

Nog geen jaar na zijn aantreden als premier en politiek leider van het CDA publiceerde een interne werkgroep het rapport *Appél en weerklank*, waarin kritisch werd gekeken naar het functioneren van de organisatie en de doorwerking van de politieke overtuiging in het CDA. Volgens het rapport ‘wijzen analyses van de laatste verkiezingscampagne uit hoezeer de beeldvorming van het CDA bepaald wordt door vaagheid, besluiteloosheid en verdeeldheid, en hoe negatief dit uitwerkt op de kiezers’.⁵⁸ De werkgroep stelde dat de onderlinge verdeeldheid en het ontbreken van groepssolidariteit binnen de Tweede Kamerfractie mede te wijten waren aan het fusieprotocol. Om te voorkomen dat een stroming zich tekort gedaan zou voelen, waren de krachtsverhoudingen tussen de ARP, KVP, CHU en de groep van rechtstreekse CDA-leden nauwgezet vastgelegd in het fusieprotocol, met richtlijnen voor het verdelen van de functies en de plekken op de kandidatenlijsten.⁵⁹ Volgens het rapport had het fusieprotocol ertoe geleid dat er onvoldoende nieuw bloed in de fractie was gekomen en dat de oude tegenstelling tussen de voormalige partijen daardoor waren blijven bestaan.⁶⁰ Deze conclusie resulteerde in het vroegtijdig beëindigen van het fusieprotocol. In de praktijk werd er echter nog steeds rekening gehouden met de godsdienstige verschillen bij het verdelen van partijfuncties. Het was bijvoorbeeld vanzelfsprekend dat tegenover een katholieke premier een protestantse fractievoorzitter opereerde, of andersom.⁶¹

Daarnaast was de werkgroep van mening dat het dualisme tussen de regering en de CDA-fractie gewaarborgd moest worden. De werkgroep achtte het van belang dat er een duidelijk(er) onderscheid werd gemaakt tussen het regerings- en het CDA-beleid. Zo werd de fractievoorzitter beschouwd als de primaire woordvoerder voor van belangrijke politieke CDA-standpunten. Daarnaast stelde het rapport dat ‘wanneer de lijsttrekker tevens

⁵⁶ Lunshof, ‘Van polderen tot polariseren’; Metze, ‘De stranding’.

⁵⁷ Lunshof, ‘Van polderen tot polariseren’; ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 81.

⁵⁸ *Appel en Weerklank. Rapport over overtuiging en organisatie van het CDA* (Den Haag 1983).

⁵⁹ *Fusieprotocol* (Den Haag 1980).

⁶⁰ ‘Appel en weerklank’, 38

⁶¹ Gradus e.a., ‘Canon van de Christendemocratie’, 69

bewindsman is, hij de vrijheid dient te hebben het kabinetsbeleid te verdedigen, echter zonder dat dit inzet van de verkiezingen kan zijn. (...) “No nonsens” kan nooit als partijslogan fungeren’.⁶² Het is dan ook opmerkelijk dat de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1986 een sterk ‘kies de minister-president’ karakter kreeg. Vergezeld door de leus ‘laat Lubbers zijn karwei afmaken’ pronk de CDA-voorman met een foto op elke poster.⁶³ Met deze leus maakte het CDA het ‘no-nonsens’ beleid van het kabinet weldegelijk inzet van de verkiezingen. Deze campagnestrategie is een goed voorbeeld van de toenemende personificatie van Lubbers als leider van het CDA. Het verkiezingsprogramma van het CDA verdween in de campagne naar de achtergrond en de focus kwam te liggen op de economische successen die Lubbers met zijn eerste kabinet had geboekt. Daardoor draaide de verkiezingen om de vraag of de kiezers tevreden waren over Lubbers als premier, en niet of de kiezers zich konden vinden in de standpunten van het CDA.

De campagnestrategie wierp zijn vruchten af waardoor het CDA in 1986 met 54 zetels de grootste zege in zijn geschiedenis boekte.⁶⁴ Ondanks deze goede resultaten werden er na de verkiezingen in het GDV vraagtekens gezet bij die sterke personificatie van Lubbers. Het was volgens de Periscoop, een maandelijks column van het Wetenschappelijke Instituut, ‘heel verleidelijk om de weg van de persoons-cultus te kiezen’ maar daardoor was de geboekte winst ‘ook erg broos’. Volgens het artikel was ‘de partij niet haar leider’, maar dienden de politieke visie en de beginselen het karakter van de partij te bepalen.⁶⁵ Ondanks deze kritiek werd in de daaropvolgende campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 1989 ook sterk ingezet op de populaire partijleider met de leus ‘verder met Lubbers’. En ook ditmaal bleek de strategie succesvol en behield het CDA zelfs met iets meer stemmen zijn 54 zetels.⁶⁶ Tegelijkertijd kan geconcludeerd worden dat Lubbers de verkiezingscampagne van zijn partij gebruikte als instrument om zijn eigen positie als premier te versterken. Door te focussen op zijn eigen behaalde economische successen, en niet op de standpunten van het CDA, bereikte Lubbers ook de niet-christelijke kiezers en kon hij zo meer electorale steun verwerven voor een volgende termijn als premier.⁶⁷

De commissie Gardeniers concludeerde een paar jaar later dat er, na deze twee glorieuze verkiezingsoverwinningen, in de jaren negentig langzaam een zekere

⁶² ‘Appel en weerklank’, 34

⁶³ Kamps en Voerman, ‘Het Christen Democratisch affiche’, 133-135.

⁶⁴ Kroeger en Stam, ‘Het rogge staat er dun bij’, 210.

⁶⁵ Periscoop, ‘Wat voor een CDA willen we?’, *Christen Democratische Verkenning* (1986) 9, 410-415, 412.

⁶⁶ Kroeger en Stam, ‘Het rogge staat er dun bij’, 210.

⁶⁷ Kamps en Voerman, ‘Het Christen Democratisch affiche’, 131.

zelfgenoegzaamheid de partij insloep. In haar rapport stelde de commissie vast dat er een beeld was ontstaan van een afstandelijke bestuurspartij.⁶⁸ De macht binnen het CDA kwam steeds meer bij een kleine groep te liggen, waardoor de positie van Lubbers als politiek leider haast onaantastbaar werd. Lubbers gebruikte zijn positie als partijleider en premier steeds meer als een instrument om het CDA te vormen tot een strak geleide partij die richting de buitenwereld eenheid en discipline uitstraalde.⁶⁹ Daardoor leek het CDA een stabiele partij met een sterke leider, wat een positief effect had op de populariteit van de partij bij de kiezers. Intern namen de onrust en verdeeldheid echter steeds meer toe. In het verzakelijkte, geprofessionaliseerde en primair op het openbaar bestuur gerichte CDA was het open debat in het gedrang gekomen.⁷⁰ Lubbers raakte daardoor onder andere in conflict met Ad Kaland, de voorzitter van de CDA-fractie in de Eerste Kamer. Kaland typeerde in 1991 de Tweede Kamerfractie van het CDA namelijk als ‘stemvee’, omdat ze zich volgens hem te veel lieten binden aan de dictaten van de premier.⁷¹ Ook de commissie Gardeniers concludeerde later in haar rapport dat er sprake was van monistische verhoudingen tussen de fractie en het kabinet. De grote steun die Lubbers zowel binnen als buiten de partij had verworven bracht de Kamerfractie en de fractievoorzitter in een loyaliteitsprobleem. Dit leidde tot ‘een uitzonderlijk monistische stellingname, waarbij de standpuntbepaling van de fractie aan democratisch gehalte verloor’.⁷²

Ondanks de lage verwachtingen ontpopte Lubbers zich tot een succesvolle leider die het CDA in 1986 de grootste verkiezingszegen in zijn geschiedenis bezorgde. Met zijn ‘non-sens’ beleid leidde hij Nederland in de jaren tachtig uit de economische crisis en maakte hij zich populair bij de kiezers. Hij had de touwtjes van zijn partij strak in handen en gebruikte de sterk op hem gerichte verkiezingscampagnes om zijn positie als partijleider en als premier te consolideren. Voor de buitenwereld leek het CDA een stabiele partij, maar intern groeide de onvrede over de verzakelijking en het ontbreken van het open debat. Ondanks zijn verkiezingssuccessen was Lubbers daardoor als leider zeker niet bij iedereen binnen het CDA geliefd.

⁶⁸ Commissie Gardeniers, *Rapport evaluatiecommissie* (Den Haag, 1994), 13, 23.

⁶⁹ ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 67; Voerman, Gerrit, ‘Werkgroep I: De politieke cultuur van de Christen-democratie in Nederland en Duitsland: christelijk en democratisch, in: Joost Kleuters en Mechthild Ragg (red.), *Christen-democratische posities in Nederland, Duitsland en Europa* (Nijmegen 2003), 41-52, 46

⁷⁰ Commissie Gardeniers, ‘Rapport evaluatie’, 24; Voerman, ‘De politieke cultuur van de Christen-democraten’, 46.

⁷¹ Versteegh, Kees, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999), 92

⁷² Commissie Gardeniers, ‘Rapport evaluatie’, 25.

2.4 Elco Brinkman | 1994

Door het publiekelijke conflict tussen Lubbers en zijn beoogde opvolger Elco Brinkman werd de onenigheid binnen het CDA ook voor de buitenwereld zichtbaar. Brinkman was tijdens de kabinetten Lubbers-II en Lubbers-III fractievoorzitter, en werd al in een vroeg stadium door Lubbers aangewezen als zijn kroonprins.⁷³ Volgens Metze liet Brinkman zich te veel meeslepen door zijn eigen ambitie en raakte hij in zijn ongeduld de werkelijkheid van het politieke krachtenveld uit het oog.⁷⁴ Ook van Thijn beschrijft de fractievoorzitter als een ‘Pietje Ongeduld’, maar ook als doortastend en direct in zijn benadering.⁷⁵ Die directheid uitte zich bijvoorbeeld in Brinkmans kritiek op het ‘stroperige beleid’ van het kabinet en de politieke stijl van Lubbers.⁷⁶ Zo stelde hij in een artikel in de *Telegraaf* over Lubbers dat ‘hij de personificatie van het compromis is. Zo van: als we de helft nemen, gedeeld door drie, en daarvan de wortel trekken, dan zijn we eruit’.⁷⁷ Onder leiding van Brinkman breekt de CDA-fractie met de oude vertrouwde overlegcultuur. Ook uit hij in een artikel in het *GDV* allerlei bezwaren over de ‘koehandel’ tussen de overheid en het maatschappelijk middenveld, terwijl het maatschappelijk middenveld een belangrijke rol speelde in de filosofie van het CDA.⁷⁸

Brinkmans kritiek op Lubbers en het maatschappelijk middenveld leveren verwarring op over de koers van de Christendemocraten. De fractie zag niet langer Lubbers als partijleider, maar Brinkman. Van een eenduidige leiding was in het CDA steeds minder sprake. Er waren twee kapiteins op één schip, die ieder een andere kant uit wezen en niet goed communiceerden.⁷⁹ Lubbers was zijn vertrouwen in zijn kroonprins kwijt en ondernam een aantal pogingen om hem net als de Bijbelse Jona overboord te gooien. Zo noemde hij Wim Kok (PvdA) een even goede premier als Brinkman en zei hij tegen de pers dat hij zou gaan stemmen op de nummer drie van de kieslijst, Hirsch Ballin.⁸⁰ Over dat laatste schreef Lubbers later ‘kennelijk was ik over de rooie. Een keuze waarvan ik later denk: fout, fout, fout, Ruud’.⁸¹ Maar ook vanuit andere hoeken werd kritiek geuit op Brinkman. In een open brief in het *CDV* werd het ‘een raadsel genoemd waarom u, partijbestuur, zonder blikken of blozen de

⁷³ Versteeg, ‘De honden blaffen’, 88.

⁷⁴ Metze, ‘De stranding’, 28.

⁷⁵ Van Thijn, ‘Kroonprinsenleed’, 119.

⁷⁶ Versteeg, ‘De honden blaffen’, 88.

⁷⁷ Emile Bode en Ronald van Gessel, ‘Brinkmans examen voor de 21ste eeuw’, *Telegraaf*, 24 december 1992.

⁷⁸ Elco Brinkman, ‘Over idealen gesproken’, *Christen Democratische Verkenning* (1992) 2, 92-98, 92.

⁷⁹ Lunshof, ‘Van polderen tot polariseren’, 156.

⁸⁰ Van Thijn, ‘Kroonprinsenleed’, 120; Lunshof, ‘Van polderen tot polariseren’, 158.

⁸¹ Lubbers, 2018, p.194). Ruud Lubbers, *Persoonlijke Herinneringen* (Amsterdam 2018), 194.

fractieleader in de Tweede Kamer op het schild geheven heeft'.⁸² De briefschrijver vroeg zich af hoe het mogelijk was dat er een lijsttrekker was aangewezen die op veel punten een andere koers leek te willen varen dan zijn partij.⁸³ En ook in een ander artikel wordt Brinkman verweten dat hij de kernbegrippen van het program van uitgangspunten niet vertaalde, maar omhoog.⁸⁴

De ruzies in de top van de partij, de onenigheid over de te volgen koers en onduidelijkheid over de principes achter de machtsuitoefening maakten dat er van het CDA als stabiele regeringspartij in 1994 weinig meer over was.⁸⁵ Ook voor de kiezer werd dit steeds duidelijker zichtbaar, wat resulteerde in een historische verkiezingsnederlaag van 20 zetels. Binnen de partij had niemand dit zien aankomen, waardoor het verlies hard aankwam. Het CDA moest voor het eerst plaatsnemen in de oppositiebanken en was zijn positie in het centrum van de macht kwijtgeraakt. Ondanks de zware nederlaag behield Brinkman het vertrouwen van de gekrompen CDA-fractie, en bleef hij aan als fractievoorzitter. Na de publicatie van het evaluatierapport van de commissie Gardeniers werd zijn positie echter al snel onhoudbaar omdat de schuld van de nederlaag deels bij het optreden van Brinkman werd gelegd. Zo verweet de commissie Brinkman dat hij als lijsttrekker te solistisch had gehandeld en niet naar adviezen van anderen wilde luisteren.⁸⁶ Ook werd er in het rapport kritiek geuit op het feit dat de verkiezingscampagne er vooral op gericht was om Brinkman de nieuwe premier te maken, waardoor de inhoudelijke boodschap onderbelicht bleef en de campagne als weinig inspirerend werd ervaren.⁸⁷ Na dit rapport trok Brinkman zich onder druk van het partijbestuur terug als fractievoorzitter.⁸⁸

De leiderschapswissel in het sterk op de leider gerichte CDA was een lang proces met veel interne conflicten, waardoor de wissel een negatieve invloed had op de populariteit van de partij.⁸⁹ Brinkmans ongeduld, directheid en doortastendheid kwamen vooral voort uit zijn drang om zich als nieuwe leider te profileren. Maar door zijn relatieve onbekendheid bij de kiezers sloeg de verkiezingscampagne om hem de nieuwe premier te maken niet aan, maar

⁸² W.F. Scholten, 'Brinkman, de ongedroomde leider?', *Christen Democratische Verkenning* (1993) 6-7, 280-284, 284

⁸³ Scholten, 'Brinkman, de ongedroomde leider?', 282.

⁸⁴ Ab Oostlander, 'De functie van de CDA-partij: een zaak van principes', *Christen Democratische Verkenning* (1994) 7-8, 319-328.

⁸⁵ (Versteegh, 'De honden blaffen', 73.

⁸⁶ Commissie Gardeniers, 'Rapport evaluatie', 37.

⁸⁷ Commissie Gardeniers, 'Rapport evaluatie', 22.

⁸⁸ Kroeger en Stam, 'Het rogge staat er dun bij', 335.

⁸⁹ Bynander en 't Hart, 'The politics of party leader survival and succession'.

leidde het juist tot verwarring bij de achterban over de koers van het CDA. Brinkmans leiderschap had het CDA daardoor weinig goeds gebracht.

2.5 Enneüs Heerma & Jaap de Hoop Scheffer | 1994-2001

Na het vertrek van Brinkman dobbert het CDA als een schip zonder stuurman acht jaar in de oppositie. De partij had moeite om zich aan te passen aan zijn nieuwe rol in het politieke krachtenveld en ook de nieuwe partijleider Enneüs Heerma had het moeilijk. In de korte tijd dat hij fractievoorzitter was, had hij geen moment het gevoel dat de fractie als één man achter hem stond en moest daarom keer op keer steun en vertrouwen eisen. Afdwingen door overtuigingskracht en politiek elan deed hij niet.⁹⁰ In maart 1997 legde hij zijn fractieleiderschap verbitterd neer en werd hij opgevolgd door Jaap de Hoop Scheffer. Desondanks bleef het leiderschap van de partij een pijnpunt. De Hoop Scheffer bleek geen uitgesproken Christendemocraat te zijn, waardoor hij volgens ten Hooven geen herkenbare, authentieke politicus was met wie de CDA-achterban zich kon identificeren. Dit kwam vooral door zijn doopsgezinde achtergrond, een vrijzinnig en liberaal getinte protestantse stroming die qua cultuur ver van de katholieken af staat.⁹¹ Het lijkt erop dat ze dit ook bij het CDA beseften, want in tegenstelling tot de eerdere campagnes was er in 1998 geen verkiezingsposter met de Hoop Scheffer en was de campagne verder ook weinig rondom hem geconcentreerd.⁹² Ook een artikel in de CDV concludeerde dat de ‘onuitgesproken binding tussen de fractievoorzitter en de partij ontbreekt’.⁹³ Volgens het artikel werd het dan ook de hoogste tijd om op zoek te gaan naar nieuw politiek talent die het ‘over vier jaar moet gaan doen’.⁹⁴

In 2001 kreeg het CDA met de zoveelste leiderschaps crisis te maken door een strijd tussen de twee belangrijkste mannen in de partij; partijvoorzitter Marnix van Rij en fractievoorzitter en lijsttrekker de Hoop Scheffer. Naarmate de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 dichterbij kwamen, kreeg het partijbestuur steeds minder vertrouwen in de Hoop Scheffer als lijstaanvoerder, en ook Van Rij voorzag met de Hoop Scheffer een nieuwe nederlaag bij de verkiezingen. Volgens de Hoop Scheffer was van Rij echter uit op zijn positie, wat in zekere zin ook waar was aangezien de Hoop Scheffer eerder door de partijtop

⁹⁰ Kroeger en Stam, ‘Het rogge staat er dun bij’, 337.; ten Hooven, ‘Een machts partij met idealen’, 91.

⁹¹ Ten Hooven, ‘Een machts partij met idealen’, 97.

⁹² Kamps en Voerman, ‘Het Christen Democratisch affiche’, 142.

⁹³ W.A. Camps, ‘Talent voor verantwoordelijkheid’, *Christen Democratische Verkenning* (1998) 9-10, 416-419, 418

⁹⁴ Camps, ‘Talent voor verantwoordelijkheid’, 419.

was gevraagd om als kandidaat-lijsttrekker plaats te maken voor van Rij. Eind september besloot van Rij zicht terug te trekken van de kieslijst en als partijvoorzitter wegens ‘een fundamenteel meningsverschil over de organisatie van de volgende verkiezingen’. Het resultaat hiervan was dat het dagelijks bestuur het vertrouwen in de Hoop Scheffer opzegde, waardoor ook hij opstapte als lijsttrekker.⁹⁵

Als leiders werden Heerma en de Hoop Scheffer beiden geconfronteerd met een omgeving waarin het CDA zich geen houding wist te geven. Door de sterke focus op het partijleider waren de ideologie en beleidsvisie diep weggezakt. Het CDA had in deze periode daardoor een leider nodig die het CDA weer in de juiste richting kon sturen, maar zowel Heerma als de Hoop Scheffer konden zich deze rol niet eigen maken. Heerma had niet voldoende steun binnen de partij en de Hoop Scheffer stond als persoon te ver het CDA af.

2.6 Jan Peter Balkenende | 2001-2010

Krap acht maanden voor de volgende Kamerverkiezingen zat het CDA plotseling zonder een lijsttrekker, fractievoorzitter en partijvoorzitter en de verwarring in de partij was dan ook groot. In deze turbulente omstandigheden kwam vice-fractievoorzitter Jan Peter Balkenende plotseling in het spotlicht te staan en werd hij aangewezen als nieuwe lijsttrekker.⁹⁶

Balkenende had zich in de laatste weken van de leiderschapscrisis namelijk verzekerd van de steun van de provinciale afdelingsbesturen, waardoor de race voor het lijsttrekkerschap na het vertrek van de Hoop-Scheffer eigenlijk al was gelopen.⁹⁷ Als onbekende en onervaren partijleider stond Balkenende voor de uitdaging om zichzelf en zijn partij te profileren in een omgeving waarin de politieke beweging van het populisme, met aan het hoofd de flamboyante Pim Fortuyn, aan kracht won.⁹⁸ Balkenende zette zich net als Fortuyn af tegen ‘Paars’, maar op een meer gematigde toon. Het CDA werd daarmee het redelijke alternatief voor de kiezers die ‘Paars’ zat waren, maar Lijst Pim Fortuyn een stap te ver vonden.⁹⁹ Deze strategie bleek te werken, want het CDA werd na LPF de grootse partij en Balkenende mocht zijn eerste van de vier kabinetten gaan vormen.

In Balkenende vond het CDA weer een leider met een duidelijke politieke visie die de partij weer richting kon geven. Balkenende bracht de ideologie weer terug in zijn partij,

⁹⁵ Gradus e.a., ‘Canon van de Christendemocratie’, 81; ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 97-98.

⁹⁶ Kamps en Voerman, ‘Het Christen Democratisch affiche’, 143.

⁹⁷ Ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 98.

⁹⁸ Ten Hooven, ‘Een machtspartij met idealen’, 101.

⁹⁹ Kamps en Voerman, ‘Het Christen Democratisch affiche’, 144.

waarbij hij de nadruk legde op de ‘eigen verantwoordelijkheid’ en het ‘gemeenschapsdenken’. Ondanks zijn houderige voorkomen en saaie manier van spreken, boezemde Balkenende door zijn authenticiteit en visie bij de CDA-achterban vertrouwen in.¹⁰⁰ De zware verkiezingsnederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 lieten echter zien dat het positieve effect van Balkenendes leiderschap op de populariteit van het CDA maar van korte duur was. En ook bij de Tweede Kamerverkiezingen in datzelfde jaar verloor de partij een aantal zetels, maar bleef het CDA de grootste partij.

Bij zijn terugtreden als partijleider in 2010 typeerde Balkenende zijn leiderschap als volgt: ‘Ik heb geprobeerd in die acht jaren steeds de inhoud voorop te stellen. En ik heb altijd geprobeerd als een teamspeler met anderen op te trekken’. Ook gaf hij aan niks te voelen voor een partij van verdeeldheid.¹⁰¹ Dit laatste blijkt een terugkerend punt in leiderschapsstijl te zijn. Na de zware verliezen bij de verkiezingen in 2006 was er binnen de partij steeds minder ruimte voor een kritisch tegengeluid. ‘Alles stond in het teken van risicomijding (...) en de praktijk richtte zich op het volgen van de dagelijkse politieke agenda en het bewaken van het beeld van stabiliteit en rust.¹⁰² Daardoor werd de partij doof voor signalen uit de samenleving en ontwikkelde het CDA geen eigen visie op het aanpakken van de kredietcrisis en de integratie problemen.¹⁰³ Het ontbreken van een eigen CDA-agenda leidde ertoe dat het zwaartepunt in de beeldvorming rond de partij nog meer op Balkenende en zijn kabinet kwam te liggen, terwijl de kiezers juist behoefte hadden aan een partij die aandacht besteedde aan hun economische zorgen.¹⁰⁴

Door de electorale problemen van het CDA groeide de onvrede over Balkenende binnen de partij. Steeds meer leden en afdelingsbestuurders verklaarden openlijk dat ze vonden dat Balkenende plaats moest maken voor een nieuwe lijsttrekker. Balkenende verklaarde daarom in de bestuursvergadering dat hij bereid was op te stappen als binnen het partijbestuur de gedachte zou leven dat hij het succes van het CDA in de weg zou staan. Na een uitgebreide discussie bleek niemand echter een alternatief voor Balkenende te kunnen presenteren, waardoor Balkenende zijn positie kon behouden.¹⁰⁵ De partijleider kon echter niet voorkomen dat het CDA voor de tweede keer in zijn geschiedenis opnieuw 20 zetels verloor bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2010.

¹⁰⁰ Lunshof, ‘Polderen en polariseren’, 286-287.

¹⁰¹ Pieter Jan Dijkman, ‘In gesprek met Jan Peter Balkenende’, *Christen Democratische Verkenning* (2010) winter, 44-58, 56

¹⁰² Commissie Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag, 2010), 31-34.

¹⁰³ Commissie Frissen, ‘Verder na de klap’, 45.

¹⁰⁴ Commissie Frissen, ‘Verder na de klap’, 45.

¹⁰⁵ Commissie Frissen, ‘Verder na de klap’, 43

Ondanks het relatieve succes verkiezingssucces van Balkenende bij zijn aantreden als partijleider, werd het CDA onder zijn leiding geen stabiele regeringspartij. Balkenende bracht met zijn treven naar een participatiesamenleving de ideologie weer in de partij terug, maar zijn visie sloot door de gevolgen van de kredietcrisis niet meer aan bij de economische zorgen van de kiezers. Kenmerkend voor zijn leiderschapsstijl hechtte Balkenende veel belang aan een eensgezinde partij. Maar die geforceerde eenheid leidde ertoe het CDA niet meer kon inspelen op de maatschappelijke ontwikkelingen, en daardoor de steun van zijn kiezers verloor.

2.7 Conclusie

De analyse van de partijleiders van het CDA laat zien dat hun leiderschap invloed heeft gehad op de electorale successen van de partij. Als eerste leider van het CDA-in-wording slaagde van Agt erin om met zijn profilering als non-politicus zowel de katholieke als protestantse achterban aan te spreken, en het CDA politiek leven in te blazen. Waar van Agt er niet in slaagde om de verschillende interne stromingen met elkaar te verenigen, lukte het Lubbers door zijn strakke leiding wel om het CDA tot een eenheid te smeden. Lubbers ontpopte zich in de jaren tachtig als een van de meest succesvolste naoorlogse premiers in Nederland, en bezorgde mede dankzij zijn populariteit bij de kiezers het CDA het hoogste aantal zetels in zijn geschiedenis. De interne kritiek op de sterke personificatie van Lubbers en de het ontbreken van het open debat leken de kiezer echter niet te deren. Pas toen het leiderschapsconflict tussen Lubbers en Brinkman openlijk werd uitgevochten, uitte de achterban zijn ongenoegen over de ontwikkelingen binnen het CDA. Brinkman bleek met zijn visie ver af te staan van het Christendemocratische gedachtengoed van de partij, wat in combinatie met de lange en hard bevochten leiderschapswissel resulteerde in een historische verkiezingsnederlaag. Heerma en de Hoop Scheffer slaagden er niet in om hun leiderschap in de nieuwe omgeving van de oppositie vorm te geven. Heerma had niet voldoende steun binnen de partij, en net als Brinkman was de Hoop Scheffer door zijn doopsgezinde achtergrond geen uitgesproken Christendemocraat waar de achterban zich mee kon identificeren.

Het CDA had een leider nodig die de partij weer in de juiste richting kon sturen, en vond deze in Balkenende. Met zijn duidelijke visie bracht hij de ideologie terug in de partij en maakte hij zijn partij een alternatief voor de radicale LPF. Dit leverde het CDA na acht jaar oppositie weer een grote verkiezingswinst op. Net als Lubbers had Balkenende de touwtjes

van zijn partij strak in handen en bewaarde hij angstvallig de stabiliteit en rust binnen de partij, ten koste van de programmatische ontwikkeling van het CDA. Het positieve effect van Balkenendes leiderschap was daardoor van korte duur, en het zetelverlies in 2006 was een voorbode van de zware verkiezingsnederlaag in 2010.

Het lijkt er dan ook op dat de partijleiders na Lubbers er niet in zijn geslaagd om de electorale prestaties van hun partij voor een langere periode positief te beïnvloeden. Balkenende leek in 2002 het tij gekeerd te hebben, maar onder zijn leiderschap verloor het CDA in 2006 en 2010 veel zetels. Ook in de jaren daarna slaagden de partijleiders er niet in om het dalende aantal zetels definitief een halt toe te roepen.

3. Het CDU en zijn leiders

Als federale staat bestaat Duitsland uit zestien deelstaten (Länder) met elk een eigen regering en op veel terreinen een eigen beleid. Hierdoor zijn de regionale partijafdelingen van het CDU in de Länder veel zelfstandiger en machtiger in vergelijking met de afdelingen van het CDA. Dit maakt het CDU een complexe partij om te besturen. De partijleider van het CDU heeft niet alleen te maken met de Bondsdagfractie en het centrale partijbestuur, maar ook met de onafhankelijke partijleiders in de Länder.¹⁰⁶ De leider van het CDU moet dan ook zeer sterk in zijn of haar schoenen staan om de partij op een succesvolle manier te kunnen leiden. De historiografie van de het CDU laat zien dat de partij sinds zijn ontstaan in 1949 een aantal sterke leiders heeft voortgebracht. Dit ging echter niet zonder slag of stoot. Binnen de partij heerste regelmatig een gevoel van onvrede over het leiderschap van de gevierde leiders Adenauer, Kohl en Merkel. Dit roept dan ook de vraag op hoe deze leiders erin zijn geslaagd om zo lang aan het hoofd van de partij te blijven staan en welk effect hun leiderschap op de electorale prestaties van de partij had.

In dit hoofdstuk zal allereest de ontstaansgeschiedenis van het CDU geschetst worden. Daarna volgen er drie paragrafen waarin het leiderschap van de drie partijleiders tussen 1980-2010 geanalyseerd wordt. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie waarin de leiders en hun effect op de partij met elkaar vergeleken worden.

3.1 Ontstaan CDU

De oprichting van de *Christlich Demokratische Union* na de Tweede Wereldoorlog vormde een belangrijk moment in de politieke geschiedenis van Duitsland. Voor het eerst werkten de katholieken en de protestanten met elkaar samen in één partij. In de decennia daarvoor stonden deze twee kampen altijd tegenover elkaar, en werden de katholieken onder Bismarck en zijn *Kulturkampf* zelfs actief bestreden. Omdat het Duitse Keizerrijk overwegend protestants was, organiseerden de katholieken zich in 1870 in de *Zentrumspartei*, om zo hun eigen politieke, economische en culturele belangen te verdedigen.¹⁰⁷ Daarmee werd geloofsovertuiging een van de belangrijkste stembepalende factoren voor het Duitse

¹⁰⁶ Frank Bösch, *Macht und machtsverlust. Die Geschichte der CDU* (Stuttgart, 2002), 73

¹⁰⁷ Jürgen Elvert, 'A microcosm of society or the key to a majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany', in: Wolfram Kaiser en Helmut Wonnout (eds.), *Political Catholicism in Europe 1918-45*, (London 2004), 47

electoraat.¹⁰⁸ Ook in de Weimar Republiek was er sprake van een duidelijke politieke scheidslijn tussen de katholieken en de protestanten. In de jonge republiek bestonden diepe sociale spanningen tussen de verschillende maatschappelijke klassen. Deze spanningen werden verergerd door een snel moderniseringsproces die de Duitse politieke instituties niet bij konden houden.¹⁰⁹ De *Zentrumspartei* kon met zijn spilpositie in de regering de politieke fragmentatie en instabiliteit van de Weimar Republiek geen halt toe roepen.¹¹⁰ Volgens Kaiser & Wohnout gooide de partij zelfs olie op het vuur door mee te buigen met de ideeën over een Duitse oppermacht in Centraal-Europa, wat door veel rechtse antidemocratische bewegingen werd gepropagandeerd.¹¹¹

De diepe sociale scheidslijnen en de daaruit voortvloeiende politieke fragmentatie leidde uiteindelijk mede tot de opkomst van de Nationaalsocialisten in 1933 en de ondergang van de Weimar Republiek.¹¹² Degene die uit de puinhopen van het Derde Rijk een nieuwe Duitse democratie moesten opbouwen waren er dan ook op gebrand om een herhaling van deze catastrofe te voorkomen. De gemeenschappelijke ervaring van de nazi-tirannie had de katholieken en protestanten tijdens de oorlog dichter bij elkaar gebracht, en na de oorlog verzamelden zij zich onder de vlag van de Christendemocratie.¹¹³ Er ontstond een nieuwe partij, de *Christlich Demokratische Union*, waarin de katholieke, conservatieve en tot op zekere hoogte ook de liberale middenklasse met elkaar werden verenigd. De totstandkoming van het CDU werd daarmee een eerste belangrijke stap in de wederopbouw van het Duitse politieke systeem.¹¹⁴ Het CDU was ook een van de eerste *Volksparteien* die in de naoorlogse periode in Duitsland ontstonden. Deze partijen richtten zich niet op een specifieke groep, maar op alle lagen van de bevolking en overstegen de oude politieke en sociale scheidslijnen. Het CDU leverde daarmee een belangrijke bijdrage aan de transformatie van het West-Duitse partijstelsel, en bevorderde de politieke integratie van de verschillende maatschappelijke groepen in de samenleving.¹¹⁵

Vanwege zijn brede basis werd het CDU gevormd als een losse politieke beweging met een gevarieerde ideologische basis die in de eerste jaren bestond uit verschillende

¹⁰⁸ Geoffrey Pridham, *Christian democracy in Western Germany: the CDU/CSU in government and opposition 1945-1976* (London, 1977), 40.

¹⁰⁹ Hans Mommsen, *The rise and fall of the Weimar democracy* (London 1996), viii.

¹¹⁰ Noel Cary, *The path to Christian democracy. German Catholics and the Party System from Windthorst to Adenauer* (London, 1996), 102.

¹¹¹ Elvert, 'The Centre Party in Germany', 58.

¹¹² Mommsen, 'The rise and fall of the Weimar democracy', vii

¹¹³ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 22.

¹¹⁴ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 21

¹¹⁵ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 14.

regionale en lokale initiatieven met weinig coördinatie.¹¹⁶ De beweging in Beieren ging zelfstandig verder onder de naam *Christlich-Soziale Union* (CSU), maar vormde in de Bondsdag wel één fractie met het CDU.¹¹⁷ De verdeling van het Duitse grondgebied in verschillende bezettingszones onder toezicht van de Britten, Fransen, Amerikanen en Sovjets versterkte de losse organisatie van het CDU doordat de bezetters de vorming van één grote landelijke partij tegenhielden. Pas na de oprichting van de Bondsrepubliek Duitsland in 1949 ontwikkelde het CDU zich tot een federale politieke partij.¹¹⁸

3.2 Adenauer als eerste leider van het verenigde CDU

In minder dan een decennium na zijn oprichting was het CDU erin geslaagd om de belangrijkste politieke partij in de nieuwe federale republiek te worden.¹¹⁹ Deze prestatie had het CDU mede te danken aan partijleider Konrad Adenauer.¹²⁰ De voormalig *Zentrum* burgemeester van Keulen was in 1945 gekozen als voorzitter van het CDU in de Britse zone, en werd vier en een half jaar later benoemd als de eerste kanselier van West-Duitsland.¹²¹ Opvallend genoeg bemachtigde Adenauer pas ná zijn benoeming als kanselier ook het partijleiderschap van het verenigde CDU. Er was geen directe rivaal voor deze positie, maar vanuit de lokale fractieleiders bestond er een gedeelde afkeer van Adenauer als mogelijke federale partijleider. Volgens Heidenheimer had Adenauer daarom de machtspositie en autoriteit van kanselier nodig om deze tegengeluiden in de kiem te smoren. Adenauer slaagt erin om voldoende draagvlak voor zijn partijleiderschap te creëren en werd in 1950 officieel benoemd als federale partijvoorzitter.¹²²

De sterke regionale verdeling van het CDU, met zelfstandige fracties in de *Länder*, vroeg om een sterke leider die de partij vond in Adenauer.¹²³ Zijn leiderschap heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de harmonisering van de interne partijstructuren.¹²⁴ Ondanks zijn hoge leeftijd – hij was 73 toen hij kanselier werd - ontwikkelde Adenauer een autoritaire leiderschapsstijl met veel gezag, en deinsde hij er niet voor terug om degene die

¹¹⁶ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 40.

¹¹⁷ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 40.

¹¹⁸ Arnold Heidenheimer, *Adenauer and the CDU. The rise of the leader and the integration of the party* (Den Haag 1960), 187.

¹¹⁹ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 50.

¹²⁰ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 56.

¹²¹ Paul 't Hart, 'How Adenauer Lost Power: Understanding Leadership Rivalry and Succession Conflict in Political Parties', *German Politics* 16 (2007) 2, 273-291, 277.

¹²² Heidenheimer, 'Adenauer and the CDU', 188.

¹²³ Helms, 'Is there life after Kohl?', 419.

¹²⁴ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 59.

niet loyaal aan hem waren weg te werken.¹²⁵ Adenauers autoriteit binnen de partij werd daarnaast versterkt door de sterke positie van het CDU in de Bondsdag, met als hoogtepunt het behalen van de absolute meerderheid in 1957.¹²⁶

De positie van Adenauer bleef echter niet onbetwist. Vanwege zijn hoge leeftijd kwam in de loop van de tijd steeds vaker de vraag naar voren wie hem wanneer zou opvolgen. Velen binnen en buiten de het CDU zagen in Ludwig Erhard de beoogde opvolger. Erhard was als minister van economische zaken medeverantwoordelijk voor de succesvolle economische vooruitgang van Duitsland in de naoorlogse jaren, en was daardoor zeer populair bij de kiezers.¹²⁷ Adenauer maakte echter vanaf het begin af aan duidelijk dat hij Erhard zeer ongeschikt achtte, en deed er alles aan om te voorkomen dat Erhard hem zou opvolgen als kanselier. Zo verklaarde hij in de *New York Times* dat Erhard te weinig politieke ervaring had. Deze vete kostte Adenauer veel draagvlak binnen zijn eigen partij, zeker na de verkiezingsnederlaag in 1961 waarin het CDU zijn absolute meerderheid verloor, en kon niet voorkomen dat Erhard in 1963 door de Bondsdagfractie werd gekozen als nieuwe kanselier.¹²⁸ Adenauer – inmiddels 87 jaar oud – moest dus vertrekken als kanselier maar bleef tot 1965 partijvoorzitter, en bleef zich in deze jaren kritisch uitlaten over Erhard.

Zoals Adenauer al voorspeld had, bleek Erhard de hooggespannen verwachtingen over zijn leiderschap niet waar te kunnen maken. Na het vertrek van Adenauer werd Erhard nog wel gekozen als nieuwe partijvoorzitter, maar zijn steun binnen de partij bleek minder solide dan verwacht.¹²⁹ Na nieuwe regionale verkiezingsnederlagen in 1966 nam de interne kritiek op Erhard verder toe, en na het uiteenvallen van de coalitie trad Erhard af als kanselier en partijvoorzitter.¹³⁰ De opvolgers van Erhard slaagden er niet in om het tij te keren en na de verkiezingsnederlaag van 1969 werd het CDU voor het eerst in zijn geschiedenis verbannen naar de oppositie, en zou pas weer in 1983 onder leiding van Helmut Kohl deelnemen aan een coalitie.¹³¹

¹²⁵ 't Hart, 'How Adenauer lost power', 278.

¹²⁶ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 89.

¹²⁷ 't Hart, 'How Adenauer lost power', 278; Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 113.

¹²⁸ 't Hart, 'How Adenauer lost power', 285.

¹²⁹ 't Hart, 'How Adenauer lost power', 286.

¹³⁰ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 163.

¹³¹ Pridham, 'Christian democracy in Western Germany', 189.

3.3 Helmut Kohl | 1973-1998

In 1973 volgde Helmut Kohl Rainer Barzel op als partijvoorzitter. Kohl was al vanaf het begin van de partij actief, en was via verschillende politieke en bestuurlijke functies uiteindelijk opgeklommen tot de hoogste regionen van het federale partijbestuur. Kohl had zichzelf daarmee een vaste waarde gemaakt binnen de partij en zelfs critici waren het er later over eens dat niemand het CDU zo goed belichaamde als Kohl.¹³² Kohls benoeming als partijleider kwam voort uit een sterke wens binnen de partij om met een schone lei te beginnen en het recente verleden achter zich te laten. Na vier jaar in de oppositie hoopte de partij zich tijdens de verkiezingen in 1972 hiervan te revancheren. Het nieuwe zetelverlies kwam dan ook hard aan en maakte duidelijk dat er veranderingen nodig waren om het tij te kunnen keren.¹³³ Op het eerst volgende partijcongres in Bonn in juni 1973 klonk dan ook de roep om vernieuwing. Zo stelde Konrad Kraske, algemeen secretaris, dat ‘het CDU alleen zijn leidersrol kan terugkrijgen als het zich opnieuw als moderne partij bewijst, net zoals in de jaren vijftig’.¹³⁴ En ook andere sprekers betoogden dat het tijd was voor een nieuwe wind. Onder leiding van Kohl werd daarom een proces in gang gezet met als doel het CDU om te vormen tot een moderne partij met een professionele organisatie, meer leden, uitgesproken politieke standpunten en een bindend programma.¹³⁵

In Kohl vond het CDU de liberale hervormer die de partij nodig had om deze veranderingen in gang te zetten.¹³⁶ Eind jaren zestig werd er voor het eerst gewerkt met een algemeen partijprogramma, maar pas onder leiding van Kohl ontstond er meer ruimte voor programmatische vernieuwing. Naast buitenlandpolitieke- en economische vraagstukken ging het CDU zich in de loop van de jaren zeventig ook steeds meer richten op sociaal-politieke thema’s.¹³⁷ Met de term ‘Neue Soziale Frage’ richtte de partij zich bijvoorbeeld op de groep werklozen van wie de belangen niet werden vertegenwoordigd door de vakbonden, zoals gepensioneerden en alleenstaande moeders.¹³⁸ Dit leidde tot discussie binnen de partij omdat de conservatieve vleugel de programmatische vernieuwing een te grote verschuiving naar links vond. Anders dan Adenauer stuurde Kohl de partij niet in een bepaalde richting, maar

¹³² Clemens, Clay, ‘Party management as a leadership resource: Kohl and the CDU/CSU’, *German Politics* 7 (1998) 1, 91-119, 101-103.

¹³³ Pridham, ‘Christian democracy in Western Germany’, 207.

¹³⁴ *Protokol Bundesparteitag Juni* (Bonn, 12 juni 1973), 17

¹³⁵ Clemens, ‘Party management as a leadership’, 95.

¹³⁶ Frank Bösch, ‘Die Krise als Chance: Die Neuformierung der Christdemokraten in den siebziger Jahren’, in: Konrad Jarausch en Ruprecht Göttingen (red.), *Das Ende der Zuversicht? Die siebziger Jahre als Geschichte* (Potsdam, 2008), 301.

¹³⁷ Bösch, ‘Die Krise als Chance’, 302.

¹³⁸ Bösch, ‘Die Krise als Chance’, 304.

liet hij de discussie op zijn beloop en fungeerde als ‘bemiddelaar’ tussen de verschillende kampen.¹³⁹ Het uitzitten van belangrijke beslissingen was kenmerkend voor Kohl’s leiderschapsstijl, maar kwam hem ook geregeld op kritiek te staan. Critici beschuldigden hem van besluiteloosheid en vonden dat het Kohl ontbrak aan de kennis of de wil om richting te geven aan het beleid.¹⁴⁰

Met de verkiezing van Kohl in 1973 koos het CDU bewust voor een partijleider om de partij te hervormen en te versterken, en niet voor een toekomstige kandidaat voor het kanselierschap. Daarvoor was het vertrouwen in Kohl’s kwaliteiten te gering.¹⁴¹ Door de positieve effecten van de doorgevoerde vernieuwingen, zoals de groei van het aantal partijlidmaatschappen met 100.000 nieuwe leden, nam de populariteit van Kohl toe en werd hij in 1975 door het bestuur unaniem gekozen als kandidaat kanselier voor de volgende verkiezingen.¹⁴² Ondanks de behaalde verkiezingswinst van het CDU met 48% van de stemmen bleef de coalitie van de SPD en de FDP intact, en lukte het Kohl niet om zijn partij terug te brengen naar het centrum van de macht. Wel werd Kohl de nieuwe leider van de CDU/CSU fractie in de Bondsdag.¹⁴³ Kohl slaagde erin om de fractie voor het eerst in de geschiedenis van het CDU op verschillende beleidsterreinen unaniem op één lijn te krijgen, maar verschillende vooraanstaande fractieleden waren niet onder de indruk van Kohl’s gezag in de fractie. Daarnaast verloor het CDU tussen 1976 en 1980 zetels bij bijna alle landdagverkiezingen, waardoor Kohl’s nominatie voor kanselierskandidaat voor de verkiezingen in 1980 op losse schroeven kwam te staan.¹⁴⁴ Men was namelijk bang dat Kohl er wederom niet in zou slagen om het CDU uit de oppositie te loodsen, en diverse partijleden zagen Kohl het liefst helemaal vertrekken als partijleider.¹⁴⁵

Van deze onrust was op het partijcongres in maart 1979 weinig te merken.¹⁴⁶ Geen van de tegenstanders ging openlijk in de aanval en diverse sprekers spraken juist hun waardering uit voor Kohl als partijleider. Zo stelde één van de sprekers dat ‘Kohl de Unie vooruitbrengt. Ik heb vertrouwen in hem en geef daarom mijn stem aan Helmut Kohl’.¹⁴⁷ En een andere spreker was van mening dat ‘het niet zo kan zijn dat de mislukkingen van het CDU alleen aan

¹³⁹ Bösch, ‘Die Krise als Chance’, 301; Pridham, ‘Christian democracy in Western Germany’, 228.

¹⁴⁰ Clemens, ‘Party management as a leadership resource’, 100.

¹⁴¹ Bösch, ‘Macht und machtsverlust’, 110.

¹⁴² Bösch, ‘Macht und machtsverlust’, 113.

¹⁴³ Bösch, ‘Macht und machtsverlust’, 114.

¹⁴⁴ Peter Pulzer, ‘Luck and good management: Helmut Kohl as parliamentary and electoral strategist’, *German politics* 8 (1999) 2, 126-140.

¹⁴⁵ Hans-Peter Schwartz, *Helmut Kohl. Eine politische biographie* (München 2012), 277

¹⁴⁶ Köhler, Henning, Helmut Kohl. Eine leben fur die politik. Die biografie (Berlin 2014), 248.

¹⁴⁷ *Protokol Bundesparteitag Marz* (Kiel, 25-27 Marz 1979), 78.

Helmut Kohl worden toegeschreven, en de successen van de partij alleen worden toegeschreven aan de landdagvoorzitters'.¹⁴⁸ De tegenstanders van Kohl hielden zich stil omdat ze bang waren dat de interne strijd door de media zou worden uitgelegd als een gebrek aan vertrouwen in de verkiezingswinst.¹⁴⁹ De onvrede over Kohl werd pas merkbaar bij zijn herverkiezing als partijvoorzitter: 82 partijgenoten stemden tegen en 41 onthielden zich van de stemming. Uiteindelijk werd Kohl met 83% van de stemmen herkozen als voorzitter, wat door Kohl werd beoordeeld als 'een zware les om over na te denken'.¹⁵⁰ Een paar maanden later werd Kohl gepasseerd en werd Franz Josef Strauß, de partijleider van het CSU, gekozen als kandidaat kanselier.¹⁵¹

Ook Strauß slaagde er bij de verkiezingen in 1980 niet in om het CDU terug te laten keren in de regering, en verloor zelfs een aantal zetels ten opzichte van Kohl in 1976.¹⁵² Als twee jaar later de SPD uit de coalitie stapt, slaagt het CDU er wel in om een coalitie te vormen met de FDP, met Kohl als nieuw kanselier. Bij de keuze voor een nieuwe kanselier was Kohl de meest voor de hand liggende kandidaat omdat hij al langer voorstander was van een coalitie met de FDP, in tegenstelling tot veel andere vooraanstaande partijgenoten, die streefden naar een absolute meerderheid in de Bondsdag.¹⁵³ Kohl ontwikkelde een informele maar autoritaire leiderschapsstijl en bouwde een breed persoonlijk netwerk op. Hij leunde sterk op nauwe persoonlijke relaties en informele contacten, die zich uitstrekten tot ver in de lokale partijtakken. Hij gebruikte dit netwerk als instrument om de centrale controle over de partij te verwerven.¹⁵⁴ Degene die loyaal aan hem waren beloofde hij met belangrijke posities binnen de partij en hij rekruteerde ook nieuw jong talent en bevorderde hun promotie. Kohl bezat het geheugen van een olifant en vergat nooit een minachtende opmerking en vergaf niet gemakkelijk iemand die zich in zijn ogen ontrouw had gedragen.¹⁵⁵ Partijgenoten die zijn leiderschap ondermijnden werkte hij de partij uit of degradeerde hij naar de onderste regionen van het CDU.¹⁵⁶ Tijdens zijn kanselierschap ontstond er steeds minder ruimte voor de open discussie en besluitvorming waar Kohl in zijn beginjaren als partijleider voorstander van was geweest. De besluitvorming vond in een select gezelschap plaats achter gesloten deuren in het

¹⁴⁸ 'Protokol Bundesparteitag Marz 1979', 70.

¹⁴⁹ Köhler, 'Helmut Kohl', 248.

¹⁵⁰ Köhler, 'Helmut Kohl', 248; 'Protokol Bundesparteitag Marz 1979', 98.

¹⁵¹ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 118.

¹⁵² Pulzer, 'Luck and good management', 1999.

¹⁵³ Pulzer, 'Luck and good management', 1999.

¹⁵⁴ Helms, 'It there life after Kohl?', 427.

¹⁵⁵ Clemens, 'Party management as a leadership resource', 101.

¹⁵⁶ Clemens, 'Party management as a leadership resource', 102.

kantoor van de kanselier en kritische discussies tijdens vergaderingen werden door Kohl afgekappt.¹⁵⁷

Doordat de focus binnen de partij steeds meer op de kanselier kwam te liggen verloor de partij langzaam maar zeker de verbinding met de maatschappij en de kiezers, wat mede leidde tot nieuw zetelverlies bij de landdagverkiezingen in de tweede helft van de jaren tachtig.¹⁵⁸ Daarnaast groeide binnen de partij de onvrede over Kohl's leiderschapsstijl, waardoor Kohl in 1988/1989 werd geconfronteerd met een serieuze leiderschaps crisis.¹⁵⁹ Op het partijcongres in 1988 werd er veel kritiek richting Kohl geuit en klaagden diverse sprekers over het gebrek aan een open discussie binnen de partij en het uitzitgedrag van Kohl bij belangrijke beslissingen.¹⁶⁰ Eén van de sprekers beschreef de partij zelfs als een karavaan kamelen dat maar achter hun leider aan blijft sjokken.¹⁶¹ Kohl beloofde in zijn speech verandering, maar kon niet voorkomen dat een aantal prominente partijleden, waaronder algemeen secretaris Heiner Geißler, een jaar later een coup tegen de partijleider probeerden te organiseren. In aanloop naar het partijcongres in 1989 werd er achter de schermen een proces ingang gezet om een tegenkandidaat op te stellen voor het partijvoorzitterschap. Kohl kreeg hier echter lucht van en verzekerde zich vóór het partijcongres van voldoende steun in zijn persoonlijke netwerk.¹⁶² Daarnaast deelde hij een maand voor het congres in de bestuursvergadering mee dat hij had besloten om niet Geißler, maar Volker Rühe voor te dragen als nieuwe algemeen secretaris. Volgens Kohl zou de jongere Rühe beter aansluiten bij de kiezers, maar veel partijleden verweten Kohl dat hij Geißler vanwege zijn persoonlijke wrok uit de weg wilde ruimen.¹⁶³ De coup poging was al voor het partijcongres mislukt, maar de onvrede over Kohl bleef ook op het congres hoorbaar. Verscheidende sprekers spraken hun steun uit voor Geißler en uitte kritiek op Kohl's beslissing.¹⁶⁴ Met de opmerking 'praat niet over mij, maar met mij' maakte Kohl in zijn toespraak alleen een indirecte verwijzing naar de coup poging en ging hij daar verder niet concreet op in.¹⁶⁵ Uiteindelijk werd Kohl als enige

¹⁵⁷ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 125.

¹⁵⁸ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 129.

¹⁵⁹ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 130.

¹⁶⁰ *Protokol Bundesparteitag Juni* (Wiesbaden, 13-15 juni 1988); Bösch, 'Macht und machtsverlust', 130.

¹⁶¹ 'Protokol Bundesparteitag Juni 1988', 91.

¹⁶² Bösch, 'Macht und machtsverlust', 130.

¹⁶³ Helmut Kohl, *Berichte zur Lage 1982-1989. Der Kanzler und Parteivorsitzende im Bundesvorstand der CDU Deutschlands*, red. Günter Buchstab, Hanns Jürgen Küsters, Rudolf Morsey und Hans-Peter Schwarz (Düsseldorf, 2014), 752; *Protokol Bundesparteitag September* (Bremen, 11-13 september 1989), 64

¹⁶⁴ *Protokol Bundesparteitag September 1989*, 64.

¹⁶⁵ *Protokol Bundesparteitag September 1989*, 117.

kandidaat met 77% van de stemmen herkozen als partijvoorzitter.¹⁶⁶ Daarmee had hij de coupoging overleefd, maar had zijn positie als partijleider wel een flinke deuk opgelopen.

Dat Kohl na deze leiderschapscrisis nog bijna tien jaar kon aanblijven als leider van het CDU was vooral te danken aan zijn leidende rol bij de eenwording van Duitsland in 1990. Kohl had altijd gestreefd naar de eenwording van Duitsland en greep zijn kans na de plotselinge val van de Berlijnse muur in november 1989.¹⁶⁷ Met de lancering van zijn 10-puntenplan trok Kohl het initiatief in het eenwordingsproces naar zich toe en werd daarmee de *Kansler der Einheit*.¹⁶⁸ Bij de daaropvolgende Bondsdagverkiezingen eind 1990 profiteerde het CDU van het succes van Kohl en kreeg de partij vooral veel nieuwe stemmen uit Oost-Duitsland.¹⁶⁹ Kohl's leidende rol bij de eenwording had echter vooral veel effect op zijn status als partijleider. Op het partijcongres één dag voor de officiële eenwording werd Kohl met een overweldigende meerderheid van 98% herkozen als partijvoorzitter. Na deze uitslag kreeg Kohl een staande ovatie en scandeerde de menigte 'Helmut, Helmut!'.¹⁷⁰ Deze heldenstatus ebde na de verkiezingen van 1994 langzaam weg omdat Kohl zijn beloftes over de economische vooruitgang in Oost-Duitsland niet waar kon maken.¹⁷¹ Dit resulteerde uiteindelijk in een zware verkiezingsnederlaag voor het CDU bij de Bondsdagverkiezingen in 1998 waardoor de partij weer terug moest naar de oppositiebanken.¹⁷² Kohl legde direct na de verkiezingsuitslag zijn taken als partijvoorzitter neer, na 25 jaar de leider van het CDU te zijn geweest.¹⁷³ Op het daaropvolgende partijcongres viel er echter geen onvertogen woord over Kohl en de verloren verkiezingen. Kohl werd geprezen om zijn leiderschap en werd unaniem benoemd tot erevoorzitter van de partij, waardoor Kohl ook na zijn aftreden een zeer invloedrijke persoonlijkheid binnen de partij bleef.¹⁷⁴

Dat Kohl een kwart eeuw aan het hoofd van het CDU heeft gestaan, had hij vooral te danken aan zijn autoritaire leiderschapsstijl, zijn netwerk en het kanselierschap. Kohl dulde geen tegenspraak en gebruikte zijn formele positie als partijvoorzitter, en later als kanselier, om zijn aanhangers te belonen met mooie functies en de promotie van tegenstanders te dwarsbomen. Zijn netwerk gebruikte Kohl vervolgens ook als instrument om zijn positie

¹⁶⁶ *Protokol Bundesparteitag September 1989*, 124.

¹⁶⁷ Köhler, 'Helmut Kohl', 510.

¹⁶⁸ Köhler, 'Helmut Kohl', 523; Pulzer, *Luck and good management*, 135.

¹⁶⁹ Pulzer, 'Luck and good management', 136.

¹⁷⁰ *Protokol Bundesparteitag Oktober* (Hamburg, 1-2 oktober 1990), 67.

¹⁷¹ Clemens, 'Party management as a leadership resource', 108.

¹⁷² Pulzer, 'Luck and good management', 138.

¹⁷³ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 147

¹⁷⁴ *Protokol Bundesparteitag November* (Bonn, 7 november 1998), 21; Helms, 'Is there life after Kohl?', 422.

binnen de partij te consolideren, waardoor hij de geplande coup kon voorkomen. Vooral Kohl's rol bij de partijvernieuwingen in de jaren zeventig en bij de eenwording van Duitsland in 1989 leidde tot een positief effect op de verkiezingsuitslagen van het CDU. Maar het feit dat hij in 1980 werd gepasseerd als kanselierskandidaat en de partij onder zijn leiding in 1998 weer terug moest naar de oppositie, laat ook zien dat het CDU niet altijd kon profiteren van Kohl's leiderschap.

3.4 Wolfgang Schäuble | 1998-2000

Na het vertrek van Kohl werd Wolfgang Schäuble de nieuwe partijleider en voorzitter van de Bondsdagfractie. Schäuble werd vooral gezien als een goede manager die de partij vanuit zijn fractie kon organiseren. Hij stond bekend als een enigszins koele en analytische man, waardoor hij er niet in slaagde om net zoals Kohl goede persoonlijke banden binnen de partij op te bouwen.¹⁷⁵ Schäuble's leiderschap was van korte duur. Krap een jaar na zijn benoeming kreeg het CDU te maken met één van de grootste schandalen in zijn geschiedenis. In november 1999 kwam aan het licht dat het CDU jarenlang illegaal miljoenen DM aan donaties had ontvangen en verschillende geheime bankrekeningen beheerde.¹⁷⁶ Het schandaal bereikte zijn eerste piek toen Kohl op nationale televisie toegaf in de jaren negentig twee miljoen te hebben ontvangen en de namen van de donateurs niet wilde onthullen. Daarnaast bekende Schäuble dat hij 100.000 DM in contanten had ontvangen van een bekende wapenhandelaar.¹⁷⁷ Als gevolg van de *Parteispendenaffäre* werd het CDU in februari 2000 gesommeerd om ruim 45 miljoen DM aan de staat terug te betalen.¹⁷⁸ Een dag na deze sanctie nam Schäuble ontslag als partijleider en voorzitter van de CDU/SCU fractie in de Bondsdag. Ondanks dat hij niet werd afgezet door zijn partij, was zijn vertrek ook niet geheel vrijwillig. Vanuit de partij kwam veel kritiek op Schäuble's zwakke crisismanagement en ontstond een sterke roep om een leiderschapswissel.¹⁷⁹

3.5 Angela Merkel | 2000-2018

Drie maanden na het terugtreden van Schäuble werd Angela Merkel met 96% van de stemmen op het partijcongres in Essen gekozen als nieuwe voorzitter van het CDU.¹⁸⁰ De

¹⁷⁵ Bösch, 'Macht und machtsverlust', 148.

¹⁷⁶ Helms, 'Is there life after Kohl?', 423.

¹⁷⁷ Helms, 'Is there life after Kohl?', 424.

¹⁷⁸ Helms, 'Is there life after Kohl?', 428.

¹⁷⁹ Helms, 'Is there life after Kohl?', 428.

¹⁸⁰ *Protokol Bundesparteitag April* (Essen, 9-11 april 2000), 119.

keuze voor de voormalige algemeen secretaris was bijzonder omdat Merkel als Oost-Duitse, protestante vrouw met weinig politieke ervaring een vreemde eend in de bijt was binnen het CDU.¹⁸¹ Dat Merkel op de partijdag de enige kandidaat voor het voorzitterschap was, had ze vooral te danken aan haar optreden tijdens het donatieschandaal.¹⁸² Op eigen houtje, zonder overleg met Schäuble, schreef Merkel in december 1999 een artikel in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* waarin ze brak met het tijdperk van Kohl.¹⁸³ Ze schreef dat ‘de door Kohl toegegeven incidenten de partij schade hebben berokkend. (...) De tijd van partijvoorzitter Kohl is onherstelbaar voorbij (...) en we kunnen er niet omheen dat we onze toekomst in eigen handen moeten nemen. (...) De partij moet leren lopen, moet het aandurven in de toekomst ook zonder haar oude strijdros, zoals Helmut Kohl zichzelf graag noemt, de strijd met de politieke tegenstander aan te gaan.’¹⁸⁴ Met dit artikel slaagde Merkel erin om afstand te nemen van het schandaal en zichzelf te framen als de enige die het CDU een nieuwe start kon bieden.¹⁸⁵ Vóór de partijdag in december organiseerde het CDU negen regionale conferenties om de meningen binnen de partij te peilen. Tijdens deze conferenties verzamelde Merkel steeds meer steun en werd ze neergezet als een soort Trummerfrau, een icoon uit de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog waarin vrouwen de ruïnes van de oorlog opruimden om te helpen bij de wederopbouw van Duitsland.¹⁸⁶ Volgens Helms was het vooral aan Merkels doortastende optreden en de snelle leiderschapswissel te danken het schandaal weinig invloed had op de verkiezingsuitslagen van het CDU in 2002.

Desondanks had Merkel in de eerste periode van haar leiderschap in de praktijk weinig macht. Ze was geen fractievoorzitter en maakte ook geen deel uit van de interne clubjes van hoge partijbestuurders.¹⁸⁷ Als vrouwelijke leider in een door mannen gedomineerde partij werd Merkel gezien als een buitenstaander en een aantal vooraanstaande mannelijke partijgenoten probeerden dan ook haar leiderschap te ondermijnen.¹⁸⁸ In de literatuur worden

¹⁸¹ Elise Wiliarty, ‘Angela Merkel’s path to power: the role of internal party dynamics and leadership. *German Politics* 17 (2008) 1, 81-96, 81.

¹⁸² Sean Lapidés, ‘Angela Merkel: The outsider who became chancellor, in: Jean Krasno en Sean Lapidés (red.), *Personality, political leadership, and decision making. A global perspective* (Denver 2015), 223-245, 231.

¹⁸³ Jacqueline Boysen, *Angela Merkel, De eerste vrouwelijke bondskanselier* (Amsterdam 2005), 179.

¹⁸⁴ Merkel, Angela, ‘Die von Helmut Kohl eingeräumten Vorgänge haben der Partei Schaden zugefügt’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 december 1999, https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3793

¹⁸⁵ Lapidés, ‘Angela Merkel’, 231.

¹⁸⁶ Mark Thompson en Ludmilla Lennartz, ‘The making of chancellor Merkel’, *German Politics* 15 (2006) 1, 99-110, 106.

¹⁸⁷ Margriet Brandsma, *Het mirakel Merkel. Hoe het meisje van Kohl de machtigste vrouw ter wereld werd* (Schoorl 2012), 95.

¹⁸⁸ Thompson en Lennartz, ‘The making of chancellor Merkel’, 107.

Merkels achtergrond en vrouwelijkheid vaak beschreven als een nadeel voor haar positie binnen het CDU.¹⁸⁹ Thompson & Lennartz noemen het bijvoorbeeld een ‘politieke handicap’ en stellen dat Merkel dankzij een combinatie van toeval, crisis en politiek inzicht kon stijgen op de interne ladder.¹⁹⁰ Wiliarty laat echter zien dat Merkel juist dankzij haar bijzondere kenmerken zo snel carrière kon maken.¹⁹¹ Als jonge Oost-Duitse vrouw voldeed Merkel aan meerdere interne quota’s, wat een belangrijke rede was voor Kohl om haar te benoemen tot minister voor Vrouwen en Jeugdzaken.¹⁹² Merkel was dus in staat om haar achtergrond in haar voordeel te gebruiken, maar als één van de weinige vrouwen in de top van de partij had Merkel zeker in het begin van haar leiderschap weinig gezag binnen de partij.

Merkels zwakke positie bleek ook in de interne strijd om de nominatie voor kanselierskandidaat voor de verkiezingen in 2002. Zowel Merkel als Edmund Stoiber, voorzitter van de CSU, stelden zich kandidaat.¹⁹³ Omdat een meerderheid van de CDU-bestuurders Merkel niet zag zitten als kanselier, werd door hen achter haar rug om besloten dat Stoiber kanselierskandidaat zou worden. Merkel kreeg hier echter lucht van en bood Stoiber tijdens een geheime ontmoeting het kandidaatschap aan. Door deze zet had Merkel de touwtjes in handen gekregen en had ze zelf uitgemaakt wie namens het CDU de verkiezingsstrijd zou leiden.¹⁹⁴ Stoiber verloor de verkiezingen waardoor Merkels kansen op het kandidaatschap bij de volgende verkiezingen stegen.¹⁹⁵ Daarnaast was door Stoiber besloten dat Merkel het fractievoorzitterschap van Friedrich Merz zou overnemen. Dat was de tegenprestatie die hij voor de gemaakte afspraak met Merkel moest leveren.¹⁹⁶

Dat de zittende kanselier Gerhard Schröder in 2005 onverwacht vervroegde verkiezingen aankondigde, kwam Merkel goed uit. Als fractievoorzitter had ze zich ontpopt tot de leider van de oppositie in de Bondsdag en ook binnen de partij had ze vooral onder de ‘gewone’ partijleden veel steun verworven. Door de vervroegde verkiezingen hadden Merkels tegenstanders binnen de partij geen tijd meer om voldoende steun voor een tegenkandidaat te verzamelen, waardoor Merkel zonder veel debat werd aangewezen als kanselierskandidaat.¹⁹⁷ Het CDU won nipt van de SPD en als grootste partij claimde het CDU het kanselierschap,

¹⁸⁹ Bösch, ‘Macht und machtsverlust’, 151.

¹⁹⁰ Thompson en Lennartz, ‘The making of chancellor Merkel’, 99.

¹⁹¹ Wiliarty, ‘Angela Merkel’s path to power’.

¹⁹² Clemens, ‘Party management as a leadership resource’, 113 ; Wiliarty, ‘Angela Merkel’s path to power’, 100.

¹⁹³ Wiliarty, ‘Angela Merkel’s path to power’, 91.

¹⁹⁴ Brandsma, ‘Het mirakel Merkel’, 98.

¹⁹⁵ Thompson en Lennartz, ‘The making of chancellor Merkel’, 107.

¹⁹⁶ Brandsma, ‘Het mirakel Merkel’, 99.

¹⁹⁷ Thompson en Lennartz, ‘The making of chancellor Merkel’, 107.

waardoor Merkel de eerste vrouwelijke kanselier van Duitsland werd.¹⁹⁸ Anders dan bij Kohl was er onder Merkel veel ruimte voor open discussies en was Merkel altijd op zoek naar compromissen.¹⁹⁹ Ze dwong waardering af door haar vakkennis, maar er werd haar ook regelmatig verweten dat ze eindeloos bleef overleggen om tot compromissen te komen. Volgens haar critici was ze vooral een voorzitter en gaf ze geen leiding.²⁰⁰ Merkel voerde in 2009 een veel bekritiseerde, nauwelijks inhoudelijke verkiezingscampagne. Ze ging confrontaties met de SPD uit de weg vanuit de opvatting dat het niet geloofwaardig zou zijn om de voormalig coalitiepartner hard aan te vallen. Het CDU verloor zetels, maar behield er net genoeg om de gewenste coalitie met de FDP te vormen. Het tegenvallende verkiezingsresultaat leidde niet tot twijfels over Merkels positie binnen het CDU. Binnen de partij beseftte ze dat Merkel zelf populairder was dan de partij. Dat viel goed af te lezen aan de affiches waarmee de partij campagne had gevoerd. Ze toonden vrijwel uitsluitend foto's van een stralende Merkel met het opschrift *Wir wählen die Kanzlerin*.²⁰¹

Merkel had haar populariteit bij de Duitse bevolking ook mede te danken aan haar optreden in de internationale politiek. Dankzij haar talent voor diplomatieke onderhandelingen en het begrijpen van alternatieve standpunten werd Merkel een zeer invloedrijk figuur in het internationale politieke speelveld.²⁰² Volgens de Duitse media greep Merkel 'zo doelgericht in bij wat er gebeurt, dat het achteraf lijkt alsof het vanzelf de goede kant op gaat'.²⁰³ In 2007 greep Merkel het voorzitterschap van de EU aan om de patstelling rond de invoering van een Europese Grondwet te doorbreken.²⁰⁴ Haar succes bij het smeden van een compromis over het aanzienlijk verminderen van de uitstoot van broeikasgassen met de Amerikaanse president Bush op de G8-top in datzelfde jaar, maakte Merkel vooral in Duitsland een superster.²⁰⁵ Door deze successen beschouwde het Amerikaanse *Forbes Magazine* Merkel in de periode 2006-2008 als de machtigste vrouw ter wereld, en inmiddels staat ze voor de tiende keer op rij op nummer één in de *the World's 100 Most Powerful Women List*.²⁰⁶

¹⁹⁸ Lapedes, 'Angela Merkel', 234.

¹⁹⁹ Lapedes, 'Angela Merkel', 238.

²⁰⁰ Brandsma, 'Het mirakel Merkel', 115.

²⁰¹ Brandsma, 'Het mirakel Merkel', 125.

²⁰² Lapedes, 'Angela Merkel', 236.

²⁰³ Petra Pinzler, 'Die Methode Merkel: Warum die Kanzerlin gerade in der Aussenpolitik so erfolgreich ist', *Die Zeit*, 21 juni 2007, <https://www.zeit.de/2007/26/Angela-Merkel-Europa-Bilanz/seite-3>

²⁰⁴ Brandsma, 'Het mirakel Merkel', 117.

²⁰⁵ Lapedes, 'Angela Merkel', 236.

²⁰⁶ Formbes Magazine, 'Angela Merkel, Christine Lagarde and Kamala Harris top Forbes 100 most powerful women list, 8 december 2020. <https://www.forbes.com/sites/forbespr/2020/12/08/angela-merkel-christine-lagarde-and-kamala-harris-top-forbes-100-most-powerful-women-list/?sh=5ca41f5f1a5f>

Ondanks dat haar persoonlijke kenmerken Merkel een outsider in haar eigen partij maakten, slaagde ze erin om de eerste vrouwelijke partijleider van het CDU te worden, en deze positie zestien jaar vast te houden. Merkel leidde haar partij in 2005 uit de oppositie en onder haar leiding boekte de partij in 2013 zijn grootste verkiezingszegen sinds de eenwording van Duitsland.²⁰⁷ Merkel heeft vooral haar kanselierschap en haar successen in de internationale politiek gebruikt als instrument om haar machtspositie te consolideren. Anders dan Kohl was Merkel altijd opzoek naar het compromis en was er ruimte voor een open discussie. Dit maakte haar leiderschapsstijl minder autoritair, maar zeker niet minder invloedrijk.

3.6 Conclusie

Ook de leiders van het CDU lijken op bepalende momenten een belangrijke rol te hebben gespeeld bij de electorale prestaties van hun partij. Adenauer zette met zijn autoritaire leiderschapsstijl de maatstaaf voor de toekomstige partijleiders, en slaagde erin om de gefragmenteerde partijafdelingen met elkaar te verenigen tot één federale partij. Erhard en de partijleiders na hem konden deze lijn niet voortzetten. Pas met Kohl kreeg het CDU weer een leider die paste in de traditie van Adenauer. De hervormingen van Kohl hadden een positief effect op de populariteit van het CDU, maar de partij slaagde er pas in 1982 in om weer terug te komen in de regering. Het lijkt er echter op dat Kohl in de eerste jaren van zijn partijleiderschap weinig autoriteit had binnen zijn partij en dat hij vooral dankzij het kanselierschap zijn positie kon versterken. Daarnaast gebruikte Kohl zijn netwerk als instrument om zijn machtspositie verder te consolideren, en kon hij de coup tegen hem afslaan. Dat Kohl na deze coup nog bijna tien jaar aan het roer stond van het CDU was vooral het resultaat van zijn toenemende populariteit bij de kiezer door zijn rol bij de Duitse eenwording.

Door het donatieschandaal heeft Schäuble zich nooit kunnen bewijzen als partijleider, maar dankzij haar doortastende optreden kon Merkel het schandaal in haar voordeel gebruiken en werd ze de eerste vrouwelijke partijleider van het door mannen gedomineerde CDU. Ondanks haar afwijkende persoonlijke kenmerken ontpopte Merkel zich als een sterke leider, maar was haar stijl minder autoritair dan die van Kohl. Merkel was namelijk altijd opzoek naar compromissen en creëerde meer ruimte voor het open debat. Merkel was bij de

²⁰⁷ Duitsland Instituut, 'Verkiezing 2013', <https://duitslandinstituut.nl/serie/10/verkiezingen-2013> (20 juni 2021)

kiezers vaak populairder dan haar eigen partij, wat ze vooral te danken had aan haar successen in de internationale politiek.

Met Adenauer, Kohl en Merkel heeft het CDU drie sterke leiders voortgebracht, maar ook onder hun leiding kreeg het CDU te maken met dalende zetelaantallen als gevolg van de afnemende populariteit van de Christendemocraten in West-Europa. Desondanks lijkt het erop dat het CDU dankzij zijn leiders de schade enigszins heeft kunnen beperken.

4. Conclusie

In dit onderzoek zijn de verschillende partijleiders van het CDA en het CDU en het effect van hun leiderschap op de partijen geanalyseerd aan de hand van een uitgebreide verzameling secundaire en primaire bronnen. In deze analyse stonden de drie kenmerken van politiek leiderschap centraal; namelijk de persoonlijke kenmerken van de leiders, de instrumenten die zij gebruikten en de omgeving.²⁰⁸ In dit laatste hoofdstuk zal allereest een vergelijking worden gemaakt tussen de leiders van het CDA en het CDU. Aan de hand daarvan zal antwoord gegeven worden op de onderzoeksvraag. Tot slot wordt er ook stil gestaan bij de implicaties van de onderzoeksresultaten voor de huidige situatie van de Christendemocraten in West-Europa.

4.1 Vergelijking leiders CDA en CDU

Persoonlijke kenmerken

Een vergelijking tussen de persoonlijke kenmerken van de leiders van het CDA en het CDU laat zien dat de leiders heel verschillend waren. Van Agt profileerde zich als een non-politicus, Heerma ontbrak het aan politiek elan en Merkel zocht altijd naar het compromis. Het lijkt erop dat het veel CDA-leiders ontbrak aan persoonlijke kenmerken die worden geassocieerd met sterk leiderschap. Brinkman was ongeduldig, Heerma niet overtuigend en bij de Hoop Scheffer ontbrak het aan authenticiteit. Lubbers wordt echter beschreven als daadkrachtig en infinitief en Balkenende als een visionair.

Ook Kohl en Merkel worden vooral beschreven aan de hand persoonlijke kenmerken die passen bij een sterke leider. Kohl wordt beschreven als een informele autoritaire leider die geen tegenspraak dulde en bij Merkel wordt haar talent voor diplomatieke onderhandelingen en doortastendheid benadrukt.

Daarnaast laat de analyse van de partijleiders zien dat de persoonlijke kenmerken van een leider van invloed kunnen zijn op de electorale prestaties van zijn of haar partij. De Hoop Scheffer was door zijn doopsgezinde achtergrond geen uitgesproken Christendemocraat, waardoor een deel van de CDA-achterban zich niet met hem kon identificeren. Van Agt slaagde er door zijn duidelijke christelijke taal juist wel in om zowel de katholieke als protestantse achterban aan te spreken. Ondanks dat Merkel door haar kenmerken een buitenstaander in haar eigen partij was, was ze door haar Oost-Duitse achtergrond wel herkenbaar voor de nieuwe kiezers uit de voormalige DDR.

²⁰⁸ Blondel, 'Political leadership', 25.

Instrumenten

Allereerst valt op dat de leiders die voor een langere periode aan het hoofd van hun partij stonden, ook allemaal premier/kanselier waren. Dit doet dan ook vermoeden dat deze formele functie van landbestuurder een belangrijk instrument was voor de leiders om hun machtspositie te verstevigen. Vooral bij de relatief onervaren Balkenende en Merkel lijkt het erop dat hun machtspositie binnen de partij sterker werd nadat ze premier/kanselier werden. Daarnaast konden de partijleiders door hun prestaties als nationale leider hun populariteit bij de kiezers vergroten. Zo voerde Lubbers een succesvol economisch ‘no-nonsen’ beleid, werd Kohl door zijn rol bij de Duitse eenwording de ‘Kansler der Einheit’ en Merkel zag haar populariteit bij de Duitse bevolking stijgen na haar successen in de internationale politiek. De stijgende populariteit van deze leiders had ook een positief effect op de electorale prestaties van hun partij doordat er sprake van een sterke personificatie van hun leiderschap. Met leuzen als ‘laat Lubbers zijn karwij afmaken’ en *Wir wählen die Kanzlerin* werd er vooral tijdens de verkiezingscampagnes sterk gefocust op de partijleiders, waardoor het beleidsprogramma van de partij naar de achtergrond verdween.

Het lijkt er op dat verschillende leiders van het CDA er minder goed in slaagden om instrumenten in te zetten om hun positie te versterken. Brinkman, Heerma en de Hoop Scheffer hadden geen beschikking over het premierschap, en hadden ook weinig andere instrumenten tot hun beschikking.

Omgeving

De partijleiders moesten hun leiderschap vormgeven in een complexe en gevarieerde omgeving. De analyse van het handelen van de leiders binnen deze omgeving laat zien dat sommige leiders minder goed omgingen met de problemen en situaties waar zij mee werden geconfronteerd dan andere leiders. Zo maakte het donatieschandaal al vroeg een einde aan het leiderschap van Schäuble en slaagden Heerma en de Hoop Scheffer er niet in het CDA richting te geven in de nieuwe rol van oppositiepartij. Kohl was daarentegen wel in staat om de mogelijkheden die ontstonden na de val van de Berlijnse Muur om te zetten naar een succesvolle eenwording van Duitsland. En Balkenende leidde zijn partij uit de oppositie door goed in te spelen op de opkomst van het populisme.

Het conflict dat ontstond tussen Brinkman en Lubbers illustreert dat een leiderschapswissel negatieve effecten kan hebben op de electorale prestaties van de partij. Mede door het lange proces en de onderlinge strijd verloor het CDA de steun van zijn kiezers.

De leiderschapswissel van Schäuble naar Merkel had veel minder negatieve impact op de partij doordat Merkel al in een vroeg stadium het partijleiderschap overtuigend naar zich toe had getrokken, waardoor er geen ruimte meer was voor tegenstanders om de strijd met haar aan te gaan.

4.2 Antwoord op de onderzoeksvraag

In de inleiding is de volgende onderzoeksvraag geformuleerd: hoe kan leiderschap het verschil in electoraal succes tussen het CDA en het CDU in de periode 1980-2010 verklaren? Door de toenemende personificatie zijn de partijleiders steeds belangrijker geworden voor hun partij. De analyse in dit onderzoek laat zien dat partijleiders door hun persoonlijke kenmerken, de instrumenten die zij gebruiken en hun omgang met de omgeving, invloed hadden op de ontwikkeling van hun partij en de electorale prestaties, en dat deze invloed zowel positief als negatief kon zijn.

Onder leiding van Lubbers beleefde het CDA in de jaren tachtig zijn succesjaren mede dankzij de sterke personificatie van hun partijleider. Na het leiderschapsconflict met Brinkman werd de partij echter veroordeeld tot de oppositiebanken en slaagden de partijleiders er niet in om de partij uit het slob te trekken. Balkenende leek in 2002 het tij gekeerd te hebben, maar de positieve effecten van zijn leiderschap bleken van tijdelijke aard te zijn.

Ook het CDU werd in de jaren negentig geconfronteerd met dalende zetelaantallen, maar slaagde er mede dankzij zijn sterke leiders in om hun centrale machtspositie in het politieke systeem te behouden. Na de verkiezingsnederlaag in 1998 moest ook het CDU plaatsnemen in de oppositiebanken, maar onder leiding van Merkel slaagde de partij erin om terug te keren naar het centrum van de politieke macht.

Er kan dan ook gesteld worden dat het CDA er na Lubbers niet meer in is geslaagd om een succesvolle en sterke leider voort te brengen die de partij kon beschermen tegen de algemene teloorgang van de Christendemocraten in West-Europa. Door het leiderschap van Kohl en Merkel kon het CDU zichzelf beter wapenen tegen deze teloorgang. Daardoor kan geconcludeerd worden dat het leiderschap een goede verklaring biedt voor de uiteenlopende electorale prestaties van het CDA en het CDU vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw.

4.3 Implicaties voor de Christendemocratie in West-Europa

Bovenstaande conclusie heeft ook implicaties voor de huidige situatie van de Christendemocraten in West-Europa. Zoals in de inleiding is beschreven, lijkt het einde van

het Christendemocratische tijdperk bereikt.²⁰⁹ Omdat dit onderzoek laat zien dat leiderschap invloed heeft op de populariteit en de verkiezingssuccessen van een partij, impliceren deze resultaten dat de andere Christendemocratische partijen er net als het CDA niet in zijn geslaagd om een sterke leider voor te brengen. In de afgelopen decennia zijn er binnen de Christendemocratie, met uitzondering van Angela Merkel, geen succesvolle leiders opgestaan die hun partij weer terug naar het centrum van de politieke macht konden brengen.

Tegelijkertijd bieden de onderzoeksresultaten ook perspectief voor de Christendemocratie in West-Europa. Het relatieve succes van het CDU laat namelijk zien dat de ondergang van de Christendemocraten geen onontkoombaar toekomst scenario is. Het succes van leiders als Kohl en Merkel geeft namelijk de hoop dat de Christendemocratische partijen hun lot nog kunnen veranderen, maar dat vraagt wel om sterk en succesvol leiderschap.

²⁰⁹ Becker, 'Perceptions and realities'.

5. Bibliografie

Literatuur

- Ark, van, Rijk, Theo Brinkel, Evert Mathies, Hans-Martien ten Napel, Jan Schinkelshoek, 25 jaar CDA. *Tussen macht en inhoud*, (Baarn 2005).
- Bale, Tim en André Krouwel, 'Down but not out: a comparison of Germany's CDU/CSU with Christian Democratic parties in Austria, Belgium, Italy and the Netherlands', *German Politics* 22 (2013) 1-2, 16-45.
- Blondel, Jean, *Political leadership. Towards a general analysis* (London 1987).
- Bösch, Frank, Macht und machtsverlust. Die Geschichte der CDU (Stuttgart, 2002).
- Bösch, Frank, 'Die Krise als Chance: Die Neuformierung der Christdemokraten in den siebziger Jahren', in: Konrad Jarausch en Ruprecht Göttingen (red.), *Das Ende der Zuversicht? Die siebziger Jahre als Geschichte* (Potsdam, 2008).
- Boysen, Jacqueline, *Angela Merkel, De eerste vrouwelijke bondskanselier* (Amsterdam 2005).
- Brandsma, Margriet, Het mirakel Merkel. *Hoe het meisje van Kohl de machtigste vrouw ter wereld werd* (Schoorl 2012).
- Duitsland Instituut, 'Verkiezing 2013', <https://duitslandinstituut.nl/serie/10/verkiezingen-2013> (20 juni 2021)
- Bynander, Fredrik en Paul 't Hart, 'The politics of party leader survival and succession: Australia in comparative perspective', *Australian Journal of Political Science* 42 (2007) 1, 47-72.
- Cary, Noel, *The path to Christian democracy. German Catholics and the Party System from Windthorst to Adenauer* (London, 1996).
- Clemens, Clay, 'Party management as a leadership resource: Kohl and the CDU/CSU', *German Politics* 7 (1998) 1, 91-119.
- Costa Lobo, Marina, 'Party and electoral leadership', in: R.A.W. Rhodes en Paul 't Hart (red.), *The Oxford handbook of political leadership* (Oxford 2014), 285-295.
- Becker, Winfried, 'Perceptions and realities. The course of the Christian Democratic Union in West Germany (1945-2005)', in: Jan de Maeyer en Vincent Viane (red.), *Word views and worldly wisdom: religion, ideology and politics, 1750-2000* (Leuven University Press 2016), 159-181.
- Dassonneville, Ruth en Marc Hooghe, 'Economic indicators and electoral volatility: economic effects on electoral volatility in Western Europe, 1950-2013', *Comparative European Politics* 15 (2017) 6, 919-943.
- Duncan, Fraser, 'A decade of Christian democratic decline: the dilemmas of the CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and Opposition* 41 (2006) 4, 469-490.

Elvert, Jürgen, 'A microcosm of society or the key to a majority in the Reichstag? The Centre Party in Germany', in: Wolfram Kaiser en Helmut Wahn, *Political Catholicism in Europe 1918-45*, (London 2004).

Forbes Magazine, 'Angela Merkel, Christine Lagarde and Kamala Harris top Forbes 100 most powerful women list, 8 december 2020.

<https://www.forbes.com/sites/forbespr/2020/12/08/angela-merkel-christine-lagarde-and-kamala-harris-top-forbes-100-most-powerful-women-list/?sh=5ca41f5f1a5f> (6 juni 2021).

Goslinga, Hans, 'Het einde van het CDA lijkt onafwendbaar', *Trouw*, 13 juni 2021, <https://www.trouw.nl/opinie/het-einde-van-het-cda-lijkt-onafwendbaar~be8e76a5/> (14 juni 2021)

Gradus, Raymond, George Harinck, Karin Hoentjen, Alexander van Kessel en Hans-Martien ten Napel, *Canon van de Christendemocratie* (Den Haag, 2012).

't Hart, Paul, 'How Adenauer Lost Power: Understanding Leadership Rivalry and Succession Conflict in Political Parties', *German Politics* 16 (2007) 2, 273-291.

Heidenheimer, Arnold, *Adenauer and the CDU. The rise of the leader and the integration of the party* (Den Haag 1960).

Helms, Ludger, 'Is there life after Kohl? The CDU crisis and the future of party democracy in Germany', *Government and Opposition* 35 (2000) 4, 419-438.

Hooven, Marcel, ten, 'Een machtspartij met idealen. Een geschiedenis van het CDA, 1980-2010', in: Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen-Democratisch Appèl, 1980-2010* (Amsterdam 2011).

Kersbergen, Kees, van, 'The Christian democratic phoenix and modern unsecular politics', *Party Politics* 14 (2008) 3, 259-279.

Kamps, Maaike en Gerrit Voerman, *Het Christen Democratisch affiche* (Amsterdam 2015).

Kiesraad, 'Officiële uitslag Tweede Kamerverkiezingen 17 maart 2021' (versie 26 maart 2021), <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2021/03/26/officiële-uitslag-tweede-kamerverkiezing-17-maart-2021> (14 juni 2021)

Köhler, Henning, *Helmut Kohl. Eine leben fur die politik. Die biografie* (Berlin 2014).

Kroeger, Pieter Gerrit en Jaap Stam, *Het rogge staat er dun bij. Macht en verval van het CDA 1974-1998* (Amsterdam, 1998).

Lapides, Sean, 'Angela Merkel: The outsider who became chancellor, in: Jean Krasno en Sean Lapides (red.), *Personality, political leadership, and decision making. A global perspective* (Denver 2015), 223-245.

Lenz, Gabriel, *Follow the leader? How voters respond to politicians' policies and performance* (Chicago 2013).

Lunshof, Kees, *Van polderen tot polariseren. Dertig jaar Nederlandse politiek* (Amsterdam 2004).

- McAllister, Ian, 'The personalization of politics', in: Russel Dalton en Hans-Dieter Klingemann (red.) *The Oxford handbook of political behavior* (Oxford 2007), 572-588.
- Metze, Marcel, *De stranding: het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Den Haag 1995).
- Mommsen, Hans, *The rise and fall of the Weimar democracy* (London 1996).
- Napel, ten, Hans, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA 1952-1980* (diss. Leiden 1992).
- Newton, Kenneth en Jan van Deth, *Foundations of comparative politics* (Cambridge 2016).
- NSD, 'European elections database', http://eed.nsd.uib.no/webview/index.jsp?study=http://129.177.90.166:80/obj/fStudy/DEPA1998_Display&node=0&mode=cube&v=2&cube=http://129.177.90.166:80/obj/fCube/DEPA1998_Display_C1&top=yes (20 januari)
- Peele, Gillian, 'Leadership and politics: a case for a closer relationship?', *Leadership* 1 (2005) 2, 187-204.
- Pridham, Geoffrey, *Christian democracy in Western Germany: the CDU/CSU in government and opposition 1945-1976* (London, 1977).
- Pulzer, Peter, 'Luck and good management: Helmut Kohl as parliamentary and electoral strategist', *German politics* 8 (1999) 2, 126-140.
- Righart, Hans, 'Een eeuw confessionele politiek', in: Paul Luykx en Hans Righart (red.), *Van pastorie naar het torentje* (Den Haag 1991).
- RTL Nieuws, 'Maurice de Hond peilt CDA op een dieptepunt: 8 zetels', 13 juni 2021, <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/artikel/5236118/pieter-omtzig-maurice-de-hond-peiling-cda-8-zetels-record> (14 juni 2021)
- Schwartz, Hans-Peter, *Helmut Kohl. Eine politische biographie* (München 2012).
- Thijn, van, Ed, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek* (Amsterdam 2008).
- Thompson, Mark en Ludmilla Lennartz, 'The making of chancellor Merkel', *German Politics* 15 (2006) 1, 99-110.
- Trouw, 'Vier opvallende punten uit de vernietigende Omtzig-notitie', 11 juni 2021, <https://www.trouw.nl/politiek/vier-opvallende-punten-uit-de-vernietigende-omtzig-notitie~b58aadf3/> (14 juni 2021)
- Verkuil, Dik, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* ('s-Gravenhage 1992).
- Versteegh, Kees, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).
- Voerman, Gerrit, 'Werkgroep I: De politieke cultuur van de Christen-democratie in Nederland en Duitsland: christelijk en democratisch, in: Joost Kleuters en Mechthild Ragg (red.), *Christen-democratische posities in Nederland, Duitsland en Europa* (Nijmegen 2003), 41-52.

Wielenga, Friso, Markus Wilp en Carla van Baalen, *Een versplinterd landschap. Bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* (Amsterdam 2017).

Wiliarty, Elise, 'Angela Merkel's path to power: the role of internal party dynamics and leadership', *German Politics* 17 (2008) 1, 81-96.

Zwart, Rutger, *Gods wil in Nederland: christelijke ideologieën en de vorming van het CDA 1880-1980* (Kampen, 1996).

Primaire bronnen CDA

Appel en Weerklank. Rapport over overtuiging en organisatie van het CDA (Den Haag 1983).

Bode, Emile en Ronald van Gessel, 'Brinkmans examen voor de 21ste eeuw', *Telegraaf*, 24 december 1992.

Brinkman, Elco, 'Over idealen gesproken', *Christen Democratische Verkenning* (1992) 2, 92-98.

Camps, W.A., 'Talent voor verantwoordelijkheid', *Christen Democratische Verkenning* (1998) 9-10, 416-419.

Commissie Gardeniers, *Rapport evaluatiecommissie* (Den Haag, 1994).

Commissie Frissen, *Verder na de klap. Evaluatie en perspectief* (Den Haag, 2010).

Dijkman, Pieter Jan, 'In gesprek met Jan Peter Balkenende', *Christen Democratische Verkenning* (2010) winter, 44-58.

Fusieprotocol (Den Haag 1980).

Hoogendijk, W., 'Is het CDA tegengevallen?', *Christen Democratische Verkenning* (1982) 3, 112-125.

Lubbers, Ruud, *Persoonlijke Herinneringen* (Amsterdam 2018).

Oostlander, Ab, 'Lessen of zondebokken', *Christen Democratische Verkenning* (1982) 10, 460-469.

Oostlander, Ab, 'De functie van de CDA-partij: een zaak van principes', *Christen Democratische Verkenning* (1994) 7-8, 319-328.

Periscoop, 'Wat voor een CDA willen we?', *Christen Democratische Verkenning* (1986) 9, 410-415.

Rapport grondslag en politiek handelen (Den Haag 1978).

Scholten, W.F., 'Brinkman, de ongedroomde leider?', *Christen Democratische Verkenning* (1993) 6-7, 280-284.

Steenhoven, van der, Koos, 'Lijdt het CDA aan politicofobie?', *Christen Democratische Verkenning* (1982) 11, 512-520.

Vries, de, Bert, 'Een half jaar kabinet-Lubbers', Christen Democratische Verkenning (1983) 6, 284-288.

Wetenschappelijk Instituut CDA, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* ('s-Gravenhage, 1980).

Primaire bronnen CDU

Kohl, Helmut, *Berichte zur Lage 1982-1989. Der Kanzler und Parteivorsitzende im Bundesvorstand der CDU Deutschlands*, red. Günter Buchstab, Hanns Jürgen Küsters, Rudolf Morsey und Hans-Peter Schwarz (Düsseldorf, 2014).

Merkel, Angela, 'Die von Helmut Kohl eingeräumten Vorgänge haben der Partei Schaden zugefügt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 december 1999, https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=3793

Pinzler, Petra, 'Die Methode Merkel: Warum die Kanzerlin gerade in der Aussenpolitik so erfolgreich ist', *Die Zeit*, 21 juni 2007, <https://www.zeit.de/2007/26/Angela-Merkel-Europa-Bilanz/seite-3>

Protokol Bundesparteitag Juni (Bonn, 12 juni 1973).

Protokol Bundesparteitag Marz (Kiel, 25-27 maart 1979).

Protokol Bundesparteitag Juni (Wiesbaden, 13-15 juni 1988).

Protokol Bundesparteitag September (Bremen, 11-13 september 1989).

Protokol Bundesparteitag Oktober (Hamburg, 1-2 oktober 1990).

Protokol Bundesparteitag November (Bonn, 7 november 1998).

Protokol Bundesparteitag April (Essen, 9-11 april 2000).